

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

XAMBATOV NİCAT QURBAN oğlu

“KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARININ XARİCİ İQTİSADI
FƏALİYYƏTİNDƏ VALYUTA ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU VƏ
TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı:

İxtisaslaşma:

Elmi rəhbər:

İqtisad elmləri doktoru, professor

C.B.Namazova

Magistr proqramının rəhbəri

İqtisad elmləri namizədi, dosent

R.N.Kazımov

Kafedra müdiri:

İqtisad elmləri doktoru,

professor S.M.Səbzəliyev

Bakı-2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTDƏ VALYUTA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ VALYUTA SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

- 1.1. Valyuta münasibətlərinin mahiyyəti, zəruriliyi və məqsədi
- 1.2. Valyuta sistemi, valyuta bazarı və valyuta siyasətinin formalaşması prinsipləri
- 1.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi və onun normativ hüquqi bazasının müasir vəziyyəti

II FƏSİL. VALYUTA ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU

- 2.1. Xarici valyuta hesablarında əməliyyatların uçotunun xüsusiyyətləri
- 2.2. Valyuta əməliyyatlarının uçotu və sənədləşdirilməsi
- 2.3. Xarici valyuta əməliyyatlarında məzənnə fərqinin uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələləri

III FƏSİL. VALYUTA ƏMƏLİYYATLARINA NƏZARƏTİN TƏŞKİLİ VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

- 3.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta əməliyyatları üzərində nəzarətin təşkilinin əsas istiqamətləri
- 3.2. Valyuta əməliyyatlarının təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri
- 3.3. Xarici valyutalarda fond qiymətlərinin təhlili
- 3.4. Kommersiya təşkilatlarının firmaların xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan maliyyə nəticələrinin təhlili

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və ümummilli mənafehlərin qorunması baxımından həyata keçirilir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi müasir dövrdə hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası üçün mühüm və zəruri mexanizmlərdən biridir. Bu baxımdan ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulmasında xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəli metodlarının, forma və vasitələrinin seçilməsi və tətbiq edilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızın xarici iqtisadi proseslərinin nizamlanması və tənzimlənməsi ölkənin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilməklə milli iqtisadiyyatın inkişafında öz müsbət təsirini göstərmiş və göstərməkdədir. Dünya təsərrüfatı sisteminin yaranması və iqtisadiyyatda qloballaşma meylinin sürətlə güclənməsi valyuta mexanizminin də bəyənməli olmasının obyektiv əsasını təşkil edir. Valyuta mexanizminin beynəlmilləşməsi valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində, dünya iqtisadiyyatı və ticarətinin inkişafına əlverişli şərait yaradılması və beynəlxalq hesablaşma mexanizminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə dövlətlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsində və səmərəliliyinin artırılmasında özünü göstərir. Müasir dövrdə beynəlxalq valyuta münasibətləri dünya təsərrüfat əlaqələrinin ən mürəkkəb və ən həssas sahələrindən biridir. Beynəlxalq valyuta münasibətlərində dövlətin maraqlarının qorunması və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün özünə məxsus valyuta siyasəti olmalıdır ki, dövlət bu sahədə vəzifələri həmin siyasət əsasında həyata keçirir və tənzimləyir.

Valyuta münasibətlərinin inkişafı, istehsal münasibətlərinin inkişafı, bazarın yaranması, təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsi və sürətlənməsi kommersiya müəssisələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafında əsas elementlərdəndir.

Bu baxımdan müasir dövrdə kommersiya təşkilatlarının xarici iqtisadi fəaliyyətində valyuta əməliyyatlarının uçotunun düzgün aparılması, təsərrüfat proseslərində məzənnə fərqlərinin nəzərə alınması və onların idxal-ixrac əməliyyatlarına təsirinin müəyyən edilməsi günün ən aktual problemlərindəndir. Valyuta əməliyyatlarının aparılmasının uçotunun təşkili, aparılması, təhlili və bu əməliyyatlara nəzarətin həyata keçirilməsi xarici iqtisadi fəaliyyətdə əsas istiqamətlərdən sayılır. Bu baxımdan yazılmış dissertasiya işi aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Bazar münasibətləri şəraitində kommersiya müəssisəsində xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi, xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta əməliyyatlarının uçotu və təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi problemləri iqtisad elmlərinin ən az tədqiq olunan məsələlərindəndir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlili, xarici iqtisadi fəaliyyətdə uçotun təşkili və aparılması, xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə olunması və tənzimlənməsi, valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, onun tənzimlənməsi, normativ hüquqi bazasının yaradılması, xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlili və nəzarətin təşkili bir çox müxtəlif ölkələrin iqtisadçıları A.Y.Arxupova, O.V.Cerkobets, O.N.Vakayeva, E.Q.Vasilyev, O.N.Voronova, İ.İ.Dyumulin, A.Q.Kasalis, M.L.Krasavina, İ.Y.Noskova və başqaları öz elmi tədqiqatlarında bu məsələləri geniş şərh etmişlər. Bizim ölkə iqtisadçılarından S.M.Səbzəliyev, C.B.Namazova, S.M.Yaqubov, Q.Ə.Abbasov, İ.M.Abbasov, S.Y.Müslümov, V.T.Novruzov, S.M.Qasimov, N.A.Cəfərli, V.M.Quliyev, T.S.Hacıyev və başqaları öz tədqiqatlarında xarici iqtisadi fəaliyyətin idarə olunması və tənzimlənməsi, onun uçotu və təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi və konkret təkliflər paketinin işlənilib hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirmişlər.

Bu baxımdan müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin sistemli uçotu, idxal və ixrac əməliyyatlarının effektivliyinin yüksəldilməsi, xarici iqtisadi əməliyyatlardan yaranan valyuta-pul gəlirlərinin tənzimlənməsi xarici ticarət

dövriyyəsində istifadə olunan valyutadan səmərəli istifadənin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Aparılan tədqiqat işində əsas məqsəd müasir dövrdə kommersiya müəssisəsinin xarici iqtisadi fəaliyyətində valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi, tənzimlənməsi, idarə olunması, valyuta əməliyyatlarının uçotu və təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsinə dair nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər paketini işləyib hazırlamaqdan ibarətdir. Magistr dissertasiyasında tədqiqatın məqsədinə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur.

- Valyuta münasibətlərinin mahiyyəti, zəruriliyi və məqsədi;
- Valyuta sistemi, valyuta bazarı və valyuta siyasətinin formalaşması prinsipləri;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi və onun normativ hüquqi bazasının müasir vəziyyəti;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətdə uçotun təşkili xüsusiyyətləri göstərilmiş;
- Xarici valyuta hesablarında əməliyyatların uçotu veritilmiş;
- Xarici valyuta əməliyyatlarında məzənnə fərqinin uçotunun təkmilləşdirilməsi məsələləri;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta əməliyyatları üzərində nəzarətin təşkilinin əsas istiqamətləri;
- Valyuta əməliyyatlarının təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri göstərilmiş;
- Xarici valyuktalarda fond qiymətlərinin və ödəniş sənədlərinin təhlili aparılmışdır.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Yerinə yetirilmiş magistr dissertasiya işinin predmeti kommersiya müəssisəsinin xarici iqtisadi fəaliyyətində valyuta əməliyyatlarının uçotu və təhlili metodikasının işləyib hazırlanması, beynəlxalq integrasiya şəraitində onun təkmilləşdirilməsi hesab olunur.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Magistr dissertasiya işinin nəzəri əsasını «Valyuta haqqında» qanun, mülki və Vergi Məcəlləsi, Gömrük

Məcəlləsi, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə dair ölkə prezidentinin fərmanları, «mühasibat uçotu haqqında», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» qanunlar, Nazirlər kabinetinin normativ-hüquqi sənədləri, Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkə iqtisadçılarının kommersiya müəssisələrinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotu, təhlili, Ötənzimlənməsi və idarə olunması və valyuta pul münasibətlərinin idarə edilməsinə aid elmi-tədqiqat işləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Magistr dissertasiya işində elmi yeniliyə malik bir sıra nəzəri və praktiki nəticələr əldə edilmişdir:

- valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinə valyuta nəzarəti funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan informasiya və sənədləri təqdim etmək;

- valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinə onlar tərəfindən yoxlamaların aparılması zamanı, eləcə də yoxlamaların nəticələri üzrə izahatlar təqdim etmək;

- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək;

- Valyuta tənzimlənməsi sahəsində mövcud olan qanunları tətbiq etmək;

- Valyuta nəzarətinin qeyd olunan əsas istiqamətləri xarici iqtisadi fəaliyyət zamanı valyuta nəzarəti sahəsində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin tərkib hissəsi kimi müəyyən edilir;

- Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları valyuta nəzarətini milli valyuta qanunvericiliyinə və Gömrük məəcəlləsi ilə müəyyənlanmış normalara uyğun olaraq həyata keçirməlidir. AR-da gömrük orqanları sisteminə daxil olan hər bir orqan valyuta nəzarəti funksiyasını öz səlahiyyətləri daxilində həyata keçirir. Bu sahədə aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

- ölkənin iqtisadi effektivliyi yüksəldilməlidir;

- valyuta əməliyyatlarının aparılmamasının uçotunun düzgün təşkil olunması;

- ölkənin valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsi qaydaları təkmilləşməlidir;

- təsərrüfat subyektlərinin valyuta fondlarının yüaradılması qaydaları müəyyənləşdirilməlidir;

- valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin mühüti və qaydaları müəyyənləşdirilməlidir.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Aparılmış araşdırma və tədqiqatları, əldə olunmuş nəzəri və praktiki nəticələr müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotunun səmərəli təşkilinə, valyuta əməliyyatlarında uçotun yeni standartlara uyğun aparılmasına. Valyuta gəlirlərinin artırılması mənbələrinin səfərbər olunmasına, xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta əməliyyatlarının təhlilinə və onun təkmilləşdirilməsinə əlverişli imkanlar yaradır. Magistr dissertasiyası işində əldə olunan nəticələr və təkliflər xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində valyuta əməliyyatlarının uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsini təmin edə bilər.

İşin quruluşu və həcmi. Dissertapsiya işi, giriş, üç fəsil nəticə və təkliflər, eləcə də ədəbiyyatların siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. XARİCİ İQTİSADİ FƏALİYYƏTDƏ VALYUTA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ VALYUTA SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Valyuta münasibətlərinin mahiyyəti, zəruriliyi və məqsədi

Vahid dünya təsərrüfatı sisteminin yaranması və iqtisadiyyatda qloballaşma meylinin sürətlə güclənməsi valyuta mexanizminin də beynəlmiləlləşməsinin obyektiv əsasını təşkil edir. Valyuta mexanizminin beynəlmiləlləşməsi valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsində, dünya iqtisadiyyatı və ticarətinin inkişafına əlverişli şərait yaradılması və beynəlxalq hesablaşma mexanizminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə dövlətlər- arasы əməkdaşlığın genişləndirilməsində və səmərəliliyin artırılmasında özünü göstərir.

Tarixi təcrübələr göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının hökmran olduğu bir şəraitdə beynəlxalq valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi bazar mexanizmi və dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

Dünya təsərrüfatında valyuta fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranan münasibətlərin mexanizmi beynəlxalq valyuta münasibətləri adını almışdır. Bu münasibətlərin təşkilı forması olan dünya valyuta sistemi, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün sahələrini müşayiət edir. Buna səbəb valyutanın bütün iqtisadi əlaqələrdə əsas ödəniş vasitəsi olmasıdır. Məhz valyuta münasibətlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətdə mühüm rolu onun tənzimlənməsi məsələlərini aktuallaşdırır.

Müasir mərhələdə beynəlxalq valyuta münasibətləri dünya təsərrüfat əlaqələrinin ən mürəkkəb və ən həssas sahələrindən biridir.

Bütövlükdə beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən valyuta münasibətləri dünya pulunun fəaliyyəti və ölkələr arasında müxtəlif təsərrüfat əlaqələrində xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlərdir. Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin sosial-iqtisadi funksiyası dünya təsərrüfatı çərçivəsində kapitalın geniş təkrar istehsalı üçün zəruri şərait yaratmasından ibarətdir.

Məlum olduğu kimi beynəlxalq aləmdə mal axınına paralel, lakin əks istiqamətdə pul axını mövcuddur. Bu axın qismən qısa və uzunmüddətli borcların meydana gəlməsi şəklində özünü göstərir.

Qeyd edək ki, beynəlxalq iqtisadi əməliyyatları həyata keçirmək üçün istifadə edilən ödəniş vasitəsi hesab edilən valyuta rolunu, həmçinin beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi pul əvəzinə qəbul edilən çek, xəzinə borcları, pay sənədləri, istiqrazlar və s. kimi digər qiymətli kağızlar da oynayır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, heç də hər ölkənin milli pul vahidləri beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi qəbul edilmir.

Beynəlxalq ticarət və kapital axınlarının genişlənməsi və bütövlükdə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsi nəticəsində milli valyutanın ölkə sərhədlərindən kənarda istifadə olunması və «beynəlxalq valyuta» kimi ciddi problemləri ortaya çıxarmışdır.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərində dövlətin maraqlarının qorunması və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün özünəməxsus valyuta siyasəti olmalıdır ki, dövlət bu sahədə vəzifələri həmin siyasət əsasında həyata keçirir və tənzimləyir.

Valyuta münasibətləri əsasən valyuta funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə ictimai münasibətlərin məcmusunu ifadə edir. Beynəlxalq valyuta münasibətləri isə milli təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin dünya təsərrüfatı ilə qarşılıqlı mübadiləsini özündə əks etdirən valyuta münasibətləri başa düşülür.

Valyuta münasibətlərinin inkişafı, istehsal münasibətlərinin inkişafı, bazarın yaranması, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmiləşdirilməsi ilə şərtlənir. Təkrar istehsal prosesi ilə valyuta münasibətləri arasında birbaşa və əks əlaqə vardır. Bu münasibətlərin obyektiv əsasını ictimai təkrar istehsal və bunun nəticəsində yaranan beynəlxalq əmtəə, kapital, xidmət mübadiləşkiləşkilidir.

Valyuta münasibətlərinin vəziyyəti milli və dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf vəziyyətindən, siyasi durumundan və ölkələr arasındakı səylərin 2 meyl üzrə - əməkdaşlıq və qarşıdurmasından asılıdır.

Valyuta əməliyyatları həyata keçirən subyektlər hüquqi və fiziki şəxslər olmaqla 2 qrupa bölünür.

Onlar da öz növbəsində rezidentlərə və qeyri - rezidentlərə bölünür.

Belə bölgü rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarının aparılmasındakı müxtəlif hüquq və vəzifələr daşınmasından irəli gəlir.

«Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən rezidentlərə aşağıdakılar daxildir:

a) Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən Azərbaycan Respublikası hüquqlarından kənarda müvəqqəti qalan fiziki şəxslər;

b) Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış hüquqi şəxslər;

c) Azərbaycan Respublikasında yerləşən və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış, lakin hüquqi şəxs olmayan müəssisə və təşkilatlar;

ç) Azərbaycan Respublikası hüduqlarından kənarda yerləşən Azərbaycan Respublikasının diplomatik və digər rəsmi nümayəndəlikləri;

d) Bu bəndin «b» və «c» yarımbəndlərində göstərilmiş rezidentlərin Azərbaycan Respublikası hüduqlarından kənarda yerləşən filialları və nümayəndəlikləri;

Qeyri-rezidentlərə isə:

a) Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənarda daimi yaşayış yeri olan, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti qalan fiziki şəxslər;

b) Xarici dövlətlərin qanunvericiliyinə müvafiq surətdə yaradılmış, Azərbaycan Respublikası hüduqlarından kənarda yerləşən hüquqi şəxslər;

c) Azərbaycan Respublikasında yerləşən xarici diplomatik və digər rəsmi nümayəndəliklər, habelə beynəlxalq təşkilatlar, onların filialları və nümayəndəlikləri;

ç) bu bəndin b) yarımbəndində göstərilmiş qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasında yerləşən filialları və nümayəndəlikləri (büro və agentlikləri);

Valyuta münasibətlərinin obyektləri dedikdə, milli valyuta, qiymətli kağızlar, valyuta qiymətləri və xarici valyuta başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının valyutasının tərkibinə daxildir;

- a) Bank bileti şəklində olan manat (banknot), Milli Bank tərəfindən dövriyyəyə buraxılmış kağız pullar;
- b) Bank və digər kredit təşkilatlarının hesabında olan milli pul vəsaitləri;
- c) Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarda olan bank və digər kredit təşkilatlarında manatla ifadə olunmuş pul vəsaitləri.

Valyuta münasibətlərinin digər ünsürü qiymətli kağızlar hesab olunur. Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızların buraxılışı, tədavülü, habelə qiymətli kağızlar üzrə fond bazarının formalaşması, iştirakçılarının müəyyən edilməsi və fond bazarının tənzimlənməsi üzrə 14 iyul 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının xüsusi qanunu qəbul edilmişdir. Həmin qanunla 1997-ci ildə qəbul olunmuş müvafiq qanun öz qüvvəsini itirmiş hesab olunur. Mövcud qanunun tələblərinə görə qiymətli kağızlar öz sahibinə əmlak və qeyri-əmlak hüquqları verməklə müəyyən edilmiş forma və qaydalara əməl edilməsini tələb edir. Qiymətli kağızlar emissiya və qeyri-emissiya qiymətli kağızlarına bölünür.

Qiymətli kağızların bəziləri əsas qiymətli kağızlara, bəziləri köməkçi qiymətli kağızlara, bəziləri isə törəmə qiymətli kağızlara aid edilir.

Bir qayda olaraq səhm və istiqrazlar əsas qiymətli kağızlara, çek, veksəl və sertifikatlar, köməkçi qiymətli kağızlara opsion və fyuçerslər törəmə qiymətli kağızlarına aid edilir.

Dövriyyədə olan qiymətli kağızlar 3 qrupa bölünür:

1. Dövlət qiymətli kağızları;
2. Bələdiyyə qiymətli kağızları;
3. Qeyri-dövlət qiymətli kağızları.

Dövlət qiymətli kağızlarına xəzinə öhdəlikləri, xəzinə veksəlləri, dövlət istiqrazları, əmanət və s. aid edilir.

Bələdiyyə qiymətli kağızlarına yerli icra təşkilatlarının dövriyyəyə buraxdıqları borc öhdəlikləri aid edilir.

Qeyri-dövlət qiymətli kağızlarına korporativ, xüsusi, maliyyə vasitələri aid edilir.

Valyuta qiymətliləri dedikdə:

- a) Xarici valyuta;
- b) Xarici valyutada qiymətli kağızlar - xarici valyutada ifadə edilmiş ödəniş sənədləri (çeklər, veksellər, akkreditivlər və s.), fond sərvətləri (səhmlər, istiqrazlar) və digər borc öhdəlikləri;
- c) Qiymətli metallar - zərgərlik, digər məişət məmulatları və bu məmulatın qırıntıları istisna olmaqla, hər hansı növdə və halda olan qızıl, gümüş, platin və platin qrupundan olan metallar (polidium, iridium, rodium, rutenium, osmium);
- d) Xam və emal edilmiş (zərgərlik, digər məişət məmulatı və bu məmulatın qırıntıları istisna olmaqla) təbii daş-qaş (almaz, yaqut, zümrüd, safir, aleksandrit, mirvari).

Xarici valyuta dedikdə:

- a) Müvafiq xarici dövlətin və ya dövlətlər qrupunun ərazisində tədaviyə alın və qanuni ödəniş vasitəsi sayılan, eləcə də tədaviyə alın çıxarıl və ya çıxarıl, lakin həmin ərazidə və tədaviyə alın olan pul nişanlarına dəyişdirilə bilən banknotlar, xəzinə biletləri və sikkələr şəklində pul nişanları;
- b) Xarici dövlətlərin pul vahidlərində, beynəlxalq pul və ya hesablaşma vahidlərində hesablarda olan vəsaitlər.

Xarici valyutanı iki qrupa bölmək olar;

- a) Xarici dövlətlərin valyutası;
- b) Xarici beynəlxalq kollektiv valyutalar.

Xarici dövlətlərin valyutası əsasən maddi formada olur. O. qızıl, gümüş, metal, kağız və pul nişanları şəklində ola bilər.

Beynəlxalq kollektiv valyutalar beynəlxalq hesablaşmalarda istifadə edilir, o, bir qayda olaraq maddi formada pul nişanları şəklində olmaqla (qızıl, gümüş, metal və kağız) qeyd olunmuş valyuta kimi çıxış edir. Beynəlxalq kollektiv valyuta

müxtəlif hesablaşmalarda istifadə edilir. Onu da qeyd etmək ki, gömrük təcrübəsində əsasən belə valyuta kimi Avropa Valyuta vahidi olan Avrodan istifadə edilir.

Xarici valyutaları dönerlik səviyyəsinə və xarici iqtisadi hesablaşmalarda məhdudluq xarakterinə görə şərti olaraq sərbəst dönerli valyutaya, qapalı valyutaya, klirinqli valyutaya bölmək Xarici iqtisadi münasibətlərdə valyuta münasibətləri və valyuta siyasətinin xüsusiyyətləri olar.

Sərbəst dönerli valyuta o valyuta hesab edilir ki, o istənilən başqa xarici valyutaya məhdudiyyətsiz mübadilə edilir.

Azərbaycan Respublikası xarici ölkələrlə ödəniş hesablaşma əməliyyatlarını həyata keçirərkən, əsasən sərbəst dönerli valyutalardan istifadə edilir.

Qapalı valyuta - bu sərbəst dönerliyi olmayan valyutadır ki, ancaq öz ölkəsi ərazisində istifadə olunur və bu zaman praktiki olaraq valyuta əməliyyatlarına qanunla müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər tətbiq edilir.

Klirinqli valyuta - bu iki və daha çox dövlətlərin, hökumətlər arasında razılaşmasına əsasən xarici ticarətdə xüsusi hesablaşma valyuta vahidi kimi istifadə edilir.

Qeyd etmək ki, beynəlxalq valyuta münasibətlərində dövlətin maraqlarının qorunması və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün özünəməxsus valyuta siyasəti olmalıdır. Valyuta siyasəti valyuta münasibətləri sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən naəgsədyönlü tədbirlərin məcmusu başa düşülür.

1.2. Valyuta sistemi, valyuta bazarı və valyuta siyasətinin formalaşması prinsipləri

Valyuta sistemi milli qanunvericilik və beynəlxalq razılaşmalar əsasında fəaliyyət göstərən valyuta sistemi hazırkı dövrdə formalaşmış və təkmilləşmə prosesini yaşayır. Bu proses dünya valyuta sisteminin prinsip və qaydaları əsasında ölkə iqtisadiyyatının sürətləndirilməsi məqsədilə aparılır. Bildiyiniz kimi Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvüdür. BVF-na daxil olan ölkə onun nizamnaməsini tanımalı, onun valyuta sistemi isə bu nizamnamənin tələblərinə cavab verməlidir.

Azərbaycan valyuta sisteminin əsas elementləri aşağıdakılardır:

Birinci o, 1992-ci ildən Respublika ərazisində milli valyuta Azərbaycan manatı tədavülə buraxılmışdır, Azərbaycan manatı ölkə valyuta sisteminin əsasıdır.

İkincisi, Azərbaycanda sərbəst valyuta məzənnəsi hakimdir. Bu, o deməkdir ki, manatın məzənnəsi digər valyutalara münasibətdə ölkə valyuta bazarında dəyişə bilər və ölkə bazarında təklif və tələbdən asılı olaraq formalaşır. Bununla bərabər milli valyuta heç bir digər valyuta növü ilə bağlı deyil, Azərbaycan manatının qızıl məzmunu rəsmən müəyyən edilməmişdir. Daxilivalyuta bazarında bağlaşmalar nəticəsinə görə Milli Bank sərbəst dönerli valyuta ilə münasibətdə manatın məzənnəsini müəyyən edir.

Üçüncüsü, beynəlxalq kredit vasitələrinin dövriyyəsi və beynəlxalq hesablaşmalarda beynəlxalq normalar əsas götürülür. Dövriyyə vəsaitlərinin ilk növbədə çek və veksellərin forma və qaydaları, həmçinin akkreditiv və inkasso qaydaları bu normalarla müəyyən edilir.

Dördüncüsü, beynəlxalq hesablaşmalar həyata keçirilərkən Azərbaycanın ödəmə vəsaitləri təminatlı olmalıdır. Bu vəsaitlərin təminatlılığı ölkənin valyuta ehtiyatları ilə təsdiq edilir. 2007-cü ilin yanvarında Azərbaycanın valyuta ehtiyatları 3 mlrd dollardan çox təşkil edir.

Nəhayət, beşincisi, valyuta sisteminin təşkilatlandırılması məsələsi həll edilmişdir.

Qeyd edək ki, ölkənin valyuta siyasəti valyuta bazarının genişləndirilməsinin vacibliyi nəzərə almaqla formalaşdırılır.

Valyuta bazarı - valyuta vasitələrinin iqtisadi sübyektləri (hüquqi və fiziki şəxslər) arasında yerləşdirilməsi, bölüşdürülməsi və cəmləşdirilməsini xarakterizə edən mexanizm, vasitə və iqtisadi münasibətlər sistemidir. Valyuta bazarı valyutada qiymətli kağızların alqı-satqı əməliyyatlarına, həmçinin investisiya ilə əlaqədar əməliyyatlara xidmət edir. Hər bir ölkənin valyuta bazarı, bəzi ümumi parametrlərlə səciyyələndirilə bilər. Belə parametrlərə, adətən, aşağıdakılar aid edilir:

- milli valyutanın formalaşdırılması və ona himayadarlıq;
- ticarət və qeyri-ticarət əməliyyatlarında valyuta tənzimi;
- kapitalın hərəkəti ilə bağlı əməliyyatların tənzimi;
- hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydaları;
- beynəlxalq valyuta əməkdaşlığı və beynəlxalq valyuta- maliyyə təşkilatlarında iştirak, üzvlük məsələləri.

Məlum olduğu kimi valyuta bazarı valyuta alqı-satqısı ilə məşğul olan kommersiya bankları valyuta komissionçuları və mərkəzi milli banklardan ibarətdir. Kommersiya bankları müştərilərin valyutalarını satın alır, onlara istədikləri valyuta ilə kredit verir, valyuta qoyuluşlarını daxili və xarici bazarda işlədir. Valyuta komissionçuları dünyanın tanınmış maliyyə mərkəzləri ilə sıx informasiya əlaqəsində olduğu üçün arbitraj funksiyasını yerinə yetirir.

Bununla yanaşı mərkəzi milli banklar Valyuta bazarında ölkənin pul avtoritetini formalaşdırır və zəruri hallarda bazara müdaxilə edir.

Valyuta bazarı aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

1. Mal və xidmət satın alındıqda onların dəyərinin mal satın alınan ölkəyə köçürülməsi;
2. Xarici ticarətlə məşğul olan fərd və qurumlara kredit verilməsi;
3. Valyuta risklərini minimuma endirilməsi üçün lazım olan tədbirlərin görülməsi;

4. Xarici ticarətdə müvazinatın yaradılmasına yardım edilməsi.

Valyuta bazarı tam rəqabətin hökm sürdüyü bazar tipinə ən yaxın olan bazardır.

Valyuta bazarı mücərrəd kateqoriya deyil, tələb və təklif əsasında valyuta və qiymətli kağızların alqı-satqı əməliyyatlarını' həyata keçirən maliyyə mərkəzləri sistemidir. Milli Bank və müvəkkil banklar Azərbaycan valyuta bazarında mühüm yer tutur və onun tənzimlənməsini təmin edirlər. Valyuta tənzimlənməsi dedikdə isə ölkə iqtisadiyyatında valyuta sahəsinin dövlət idarəsi, yəni dövlət tərəfindən beynəlxalq hesablaşmaların və valyuta əməliyyatları aparılması qaydasının reqlamentləşdirilməsi deməkdir. Bu zaman dövlət-ölkənin iqtisadi qüdrətinin yüksəldilməsi və Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsiplərini rəhbər tutur.

Ölkələr arasında tarixən təsərrüfat əlaqələrinin beynəlmilləşməsi əsasında meydana gəlmiş valyutanın fəaliyyəti ilə əlaqədar iqtisadi münasibətlərin məcmusu nəticəsində beynəlxalq valyuta sistemi yaranmışdır. O özündə milli qanunvericilik və dövlətlərarası sazişlər əsasında mövcud valyuta məzənnəsi və ödəmə münasibətlərinin tənzimlənməsinin prinsip və razılaşmalar toplusunu əks etdirir. Beynəlxalq valyuta sistemlərinə bəzən beynəlxalq valyuta qaydaları və ya beynəlxalq valyuta rejimi də deyilir. Beynəlxalq ticarət və maliyyə əlaqələrinin nizamlı şəkildə həyata keçirilməsi hər şeydən əvvəl, səmərəli beynəlxalq valyuta sisteminin mövcudluğundan asılıdır.

Bütövlükdə, beynəlxalq valyuta sistemi beynəlxalq ödəmələri asanlaşdırmalı, ehtiyatların formalaşmasını təmin etməli, sistemin fasiləsiz işlənməsi üçün lazım olan təşkilati struktur mexanizmini yaratmalı, pulun dəyər ölçüsü vahidi və mərkəzi banklar arasında ödəmə vasitəsi olma funksiyasının yerinə yetirilməsini səmərəli şəkildə təmin etməlidir.

Onu da qeyd edək ki, beynəlxalq valyuta sistemində valyuta məzənnəsi rejimləri ilə beynəlxalq valyuta təklifini müəyyən edən valyuta standartlarının xüsusi yeri vardır.

Digər tərəfdən beynəlxalq valyuta ehtiyatları da Beynəlxalq valyuta sisteminin müəyyən edilməsində əhəmiyyətli yer tutur.

Məlum olduğu kimi, milli, ümumdünya və regional valyuta sistemləri mövcuddur. Tarixən əvvəlcə milli valyuta sistemləri meydana gəlmişdir. Onlar beynəlxalq hüquq normaları nəzərə alınmaqla milli qanunvericiliklə yaradılmışlar. Milli valyuta sistemlərinin xüsusiyyətləri ölkənin inkişaf səviyyəsi və beynəlxalq iqtisadi əlaqələri ilə müəyyən edilir. Onların köməyi ilə ölkənin beynəlxalq ödəmələr dövrüyyəsi həyata keçirilir, geniş təkrar istehsal üçün lazım olan valyuta ehtiyatları formalaşdırılır.

Dünya valyuta sistemi ümumdünya təsərrüfat sisteminin təkamülünün nəticəsi olaraq XIX əsrin ortalarında formalaşmışdır və hüquqi cəhətdən dövlətlərarası sazişlər əsasında möhkəmləndirilmişdir. Dünya valyuta sisteminin fəaliyyətinin xarakteri və sabitliyi, onun prinsipləri və təşkili formalarının dünya təsərrüfatının strukturuna, aparıcı dövlətlərin maraqlarına və qüvvələr nisbətinə uyğun gəlməsi dərəcəsindən asılıdır. Bu şərtlər dəyişdikdə valyuta sisteminin təşkili prinsiplərinin də dəyişilməsi zərurəti yaranır.

Milli valyuta sistemləri dünyada mövcud olan müstəqil milli dövlətlərin sayı qədər mövcuddur. Milli valyuta sistemlərinin aşağıdakı elementləri var:

- milli valyuta;
- milli valyutanın dönərlilik şərtləri;
- milli valyutanın pariteti;
- milli valyuta rejimi;
- valyuta məhdudiyyəti və valyuta nəzarətinin olub olmaması;
- ölkənin beynəlxalq valyuta nəqdiyyəsinin milli tənzimlənməsi;
- ölkənin valyuta münasibətlərini idarə edən və tənzimləyən milli orqan.

Milli valyuta sisteminin əsasını dövlətin qanunla müəyyən etdiyi milli valyuta təşkil edir. Milli pul beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə istifadə edildikdə beynəlxalq valyuta kimi çıxış edir.

Dünya valyuta sistemi dünya pulunun funksional formalarına əsaslanır. Dünya pulu beynəlxalq münasibətlərə xidmət edən pula deyilir.

XX əsrdə dünya valyuta sistemi aparıcı dövlətlərin birinin və ya birneçəsinin milli valyutalarına, yaxud da beynəlxalq valyuta vahidinə əsaslanır.

Valyuta sisteminin elementlərindən biri valyuta pariteti- qanunvericilik yolu ilə iki valyuta arasında müəyyən edilmiş nisbətidir.

Monometalizm (qızıl və gümüş) dövründə valyuta məzənnəsinin əsasını qızıl - (gümüş) pariteti. yəni müxtəlif ölkələrin pulvahidlərinin, onların metal məzmunu üzrə nisbəti təşkil edirdi. O, valyuta pariteti anlayışına uyğun gəlirdi. Valyuta məzənnəsi rejimi də valyuta sistemi elementidir. Təsbit olunmuş valyuta məzənnələri, dar çərçivədə dəyişən məzənnə, üzən valyuta məzənnəsi, bazarın tələb və təklif nisbətindən asılı olaraq dəyişən valyuta məzənnəsi mövcuddur.

Valyuta sisteminin elementlərindən biri də valyuta məhdudiyyətlərinin olub-olmamasıdır. Valyuta dəyərləri üzrə əməliyyatların məhdudlaşması da BVF vasitəsilə dövlətlərarası tənzimləmə obyektidir.

Beynəlxalq valyuta sisteminin elementi kimi beynəlxalq valyuta nəqdiyyəsinin tənzimlənməsi beynəlxalq hesablaşmaları zəruri olan ödəmə vasitələr ilə təmin etmək məqsədini güdür. Beynəlxalq valyuta nəqdiyyəsi ölkənin öz beynəlxalq öhdəliklərinin kreditor tərəfindən qəbul edilən ödəmə vasitələri ilə vaxtlı- vaxtında ödənilməsini təmin etmək qabiliyyətidir. Beynəlxalq valyuta ehtiyatların göstəricisi adətən rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatlarının illik mal idxalı məbləğinə olan nisbəti hesab edilir. Bu göstərici bir qədər məhdud xarakter daşıyır. Çünki o, qarşıda duran ödəmələrin heç də hamısını, məsələn, qeyri-kommersiya əməliyyatlarını, habelə beynəlxalq kapital hərəkəti ilə əlaqədar maliyyə əməliyyatlarını nəzərə almır.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərində dövlətin maraqlarının qorunması və iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün özünəməxsus valyuta siyasəti olmalıdır.

Valyuta siyasəti dedikdə, valyuta münasibətləri sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlərin məcmusu başa düşülür.

Dövlətin valyuta siyasəti əsasən aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəlmiş tədbirləri nəzərdə tutur:

1. Valyuta - maliyyə mexanizminin və ölkə iqtisadiyyatının ödəmə və kredit qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi;

2. Respublika üçün əlverişli şərtlərlə xarici investisiyaların cəlb edilməsi;

3. Ölkədən əsassız valyuta və milli kapital axınının qarşısının alınması;

4. Milli valyutanı mütərəqqi təminatlarla möhkəmləndirilməsi, o cümlədən stabil məzənnəsinə və sərbəst dönərliyinə nail olunması;

5. İqtisadiyyatda milli valyutanın - manatın hakim mövqeyinin təmin edilməsi və xarici valyutanın hər hansı şəkildə mənfi müdaxiləsinin qarşısının alınması.

Dövlətin valyuta siyasəti dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik tarazlığını təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən bir sistem daxilində yerinə yetirmək və xarici ödəniş balansını tənzimləmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlərin məcmusudur.

Ölkədə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək məqsədilə valyuta problemlərini həll etmək üçün bir sıra tədbirlərin görülməsi də vacibdir ki, bunlardan:

1. Valyuta məzənnəsini və yaxud milli iqtisadiyyatın şərtlərini dəyişdirmədən ödəniş balansı kəsrinin maliyyələşdirilməsi:

a) müvəqqəti maliyyələşdirilməsi. Əgər balansdakı tarazlığın pozulmasının müvəqqəti olduğu məlumdursa, sadəcə olaraq mövcud ehtiyatlardan istifadə etmək lazımdır;

b) əgər ölkənin valyutası hesablaşma vasitəsi kimi çıxış edirsə və beynəlxalq ödəmədə aparıcı valyutalardandırsa, o zaman ölkə bir müddət ödəniş balansının kəsirindən narahat olmaya bilər.

1. Valyuta nəzarəti: dövlət valyuta siyasətində ölkənin bütün xaricdə sövdələşmələrinə nəzarət edir.

2. Dəyişkən valyuta məzənnələri: ölkə valyuta bazarına imkan verir ki, müstəqil olaraq valyuta məzənnəsini müəyyən etsin və avtomatik olaraq tarazlığı təmin etsin.

3. Daimi təsbit olunan məzənnələr: rəsmi dairələrdə təsbit olunmuş valyuta məzənnəsinə uyğunlaşdırmaq üçün iqtisadiyyatda dəyişiklər edilə bilər. Bu siyasət

təsbit olunmuş pariteti dəyişmədən xarici valyutaya olan tələb və təklif arasında tarazlıq yaranmasına qədər davam etdirilməlidir.

4. Valyuta məzənnəsində qarşılıqlı güzəşt: bu, yuxarıda qeyd olunan 3 və 4-cü maddələri birləşdirməklə və tənzimlənməni qismən öz valyutasının məzənnəsinin hərəkəti ilə həyata keçirə bilər.

Ölkənin valyuta siyasətinin təhlili göstərir ki, yuxarıda şərh olunan ilk iki variant məhdud xarakterə malik olduğu üçün təcrübədə tam əks şəkildə tətbiq edilir. Son üç variantda isə valyuta siyasəti valyuta məzənnəsi sistemləri çərçivəsində həyata keçirilir.

Valyuta siyasəti iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsidir və onun çoxtərəfli məqsədlərinin yerinə yetirilməsinə, yəni dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə, işsizlik və inflyasiyanın artımının dayandırılmasına, ödəniş balansını müvazinətinin dəstəklənməsinə yönəldilir. Valyuta siyasətinin istiqamətləri və formaları ölkənin valyuta iqtisadi vəziyyəti, dünya təsərrüfatı və beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülü ilə müəyyən edilir. Onu da qeyd etmək ki, cari və uzunmüddətli struktur valyuta siyasəti mövcuddur ki, burada cari valyuta siyasəti valyuta konyukturasının və valyuta bazarının fəaliyyətinin gündəlik, operativ şəkildə tənzimlənməsidir. Belə tənzimlənmənin məqsədi tədiyyə balansını müvazinətinin dəstəklənməsi milli və dünya valyuta sisteminin fəaliyyət mexanizminin nizamlanmasıdır. Cari valyuta siyasəti maliyyə nazirlikləri, mərkəzi banklar, valyuta nəzarəti orqanları tərəfinədən həyata keçirilir. Bu siyasət milli valyuta sistemi elementlərinə təsir göstərir. Uzunmüddətli (struktur) valyuta siyasəti isə beynəlxalq valyuta mexanizmində özünü göstərən uzunmüddətli birliklər, məsələn, Avropa Birliyi daxilində valyuta tənzimlənməsidir.

Valyuta siyasətinin əsasını rəsmən qəbul edilmiş nəzəri doktrinalar təşkil edir. Valyuta siyasəti hüquqi cəhətdən valyuta qanunvericiliyinə, yəni ölkədə və onun sərhədləri xaricində valyuta dəyərləri ilə əməliyyatlar aparılması qaydalarını tənzimləyən hüquqi normalar toplusu, habelə valyuta normaları üzrə dövlətlər arasında ikitərəfli və çox tərəfli müqavilələrlə rəsmiləşdirilir. Müasir valyuta sazişlərinin tarixi sələfi latın sikkə ittifaqı (1865-ci 1926-cı illər) olmuşdur.

Məqsədi üzv ölkələrdə valyuta sisteminin pul vahidi kimi müəyyən edilməsi idi. Sonra, 1922-ci ildə çağırılmış Qeneuz konfransı qızıl-valyuta standartı yaradılmasını rəsmiləşdirdi. 1944-cü il Bretton Vuds konfransı və sazişi isə müvafiq valyuta sisteminin əsasını qoydu. Yamayka valyuta sazişi BVF-nin nizamnaməsində dəyişiklik etdi və müasir dünya valyuta sistemini yaratdı. Onu da qeyd etmək ki, regional qruplaşmalar çərçivəsində də valyuta sazişləri bağlanır.

Valyuta siyasətinin həyata keçirilməsi vasitələrindən birivalyuta tənzimlənməsində dövlət tərəfindən beynəlxalq hesablaşmaların və valyuta əməliyyatlarının aparılması qaydalarının req- ləmləndirilməsidir. Valyuta tənzimlənməsi milli, dövlətlərarası və regional səviyyədə həyata keçirilir. Birbaşa valyuta tənzimlənməsi qanunvericilik aktları vasitəsilə dolayı valyuta tənzimlənməsi isə bazarın iqtisadi agentlərinin davranışına iqtisadi, o cümlədən maliyyə-kredit üsulları ilə təsir göstərmək yolu ilə həyata keçirilir.

Valyuta siyasətinin aşağıdakı əsas formaları mövcuddur: diskont (uçot), deviz siyasəti və onun növləri olan valyuta ehtiyatları diversifikasiyası, valyuta məhdudlaşmaları, valyuta dövrəliyi dərəcəsinin tənzimlənməsi, valyuta məzənnəsi rejimi, devolvasiya, revolvasiya.

Diskont (uçot) siyasəti - mərkəzi bankların iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə yönəldilmiş pul-kredit siyasətinin formalarından biridir. Ölkədə kredit həcminə, tədiyyə balansı vəziyyətinə, valyuta məzənnəsinə və bütün bunların nəticəsində isə iqtisadiyyata təsir göstərmək üçün uçot dərəcələrinin rəsmi aşağı salınması və ya yüksəldilməsi vasitəindən istifadə edilir. Faiz dərəcələrinin rəsmi yüksəldilməsi, pul-kütləsi və kredit həcmnin məhdudlaşdırılması, tədiyyə balansının yaxşılaşdırılması üçün xarici kapitalın (qısamüddətli) ölkəyə axınının stimullaşdırılması, valyuta ehtiyaclarının qorunması və valyuta məzənnəsinin dəstəklənməsi məqsədini güdür. Faizlərin aşağı salınması-«ucuz pul» siyasəti kredit ekspansiyasını təşviq edir və kapitalın ölkədən getməsinə səbəb olur.

Deviz siyasəti dövlət orqanları tərəfindən valyuta bazarına müdaxilə etməklə xarici valyutanın alınıb-satılması yolu ilə milli valyutanın məzənnəsinə təsiretmə üsuludur. Milli valyutanın məzənnəsinin yüksəldilməsi məqsədilə mərkəzi banklar

xarici valyutam satır, aşağı salmaq məqsədilə mərkəzi banklar valyutanı satın alır. Deviz siyasəti başlıca olaraq göstərilən valyuta müdaxiləsi şəklində, yəni milli valyuta məzənnəsini tənzimləmək üçün xarici valyutanın alınıb-satılması əməliyyatları ilə həyata keçirilir. Bu əməliyyatın əsas fərqləndirici cəhəti tətbiq edildiyi qısa müddət ərzində iri miqyasda olmasıdır. Valyuta müdaxiləsi rəsmi qızıl-valyuta ehtiyatları, yaxud da mərkəzi bankların milli valyutada banklararası «svop» razılaşmaları üzrə qısamüddətli qarşılıqlı kreditləri hesabına həyata keçirilir.

Valyuta siyasətinin mühüm formalarından biri valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyasının təmin olunmasıdır. Valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyası valyuta ehtiyatlarının tərkibində beynəlxalq hesablaşmaları təmin etmək, valyuta müdaxiləsini aparmaq və valyuta itkilərinin qarşısını almaq yolu ilə valyuta ehtiyatlarının strukturunu tənzimləmək sahəsində dövlətlərin, bankların, transmilli şirkətlərin yeritdiyi siyasətdir. Bu siyasət adətən qeyri-sabit valyutaların satılması və sabit valyutaların alınması yolu ilə həyata keçirilir.

Devolvasiya - milli pul vahidinin qiymətdən düşməsi deməkdir və öz ifadəsini onun məzənnəsinin xarici valyutalara və ya beynəlxalq hesab vahidinə, keçmişdə qızıla nisbətən aşağı salınmasında tapır. Devolvasiya sərbəst dəyişən valyuta məzənnəsi sistemində bazarda hər gün kortəbii olaraq özünü göstərir və milli valyuta məzənnəsinin xarici valyutaya nisbətən dəyişməsi vaxtaşırı olaraq rəsmən təsdiq edilir.

Devolvasiya ölkənin tədiyyə balansına ciddi təsir göstərir. Bu təsir devolvasiyanı həyata keçirən ölkə ilə digər ölkələrdəki tələb və təklifin vəziyyətindən asılıdır. Devolvasiya edildiyi zaman xarici valyutalara nisbətən ixrac qiymətləri aşağı düşür.

İxrac malları qiymətinin azalması ilə əlaqədar olaraq ölkə mallarına xarici tələb artır. Bu tələb artımı, ixrac malları qiymətlərinin devolvasiyadan əvvəlki səviyyəyə doğru apardığı halda, idxal mallarının bahalaşdığı üçün idxal tələbi məhdudlaşır. Bu yol ilə xarici ticarət balansının müvazinəti təmin edilir.

Bununla yanaşı devolvasiya xarici ticarət şərtlərini ölkə əleyhinə çevirə bilər. Çünki devolvasiya, ümumiyyətlə, ixrac malları ilə qiymətləri aşağı salmaqla, idxal qiymətlərini yüksəldir. Bu vəziyyət ixracatı idxalatdan daha çox olan ölkələrdə açıq şəkildə görünür. Yəni artan ixracat dünya bazarı qiymətlərini aşağı saldığı halda, azalan idxalat eyni şəkildə qiymətləri azalda bilmir.

Devolvasiyanın məqsədi tədiyyə balansındakı kəsiri ləğv etməkdir. Bunun üçün daxili qiymətlərin səviyyəsinin yüksəlməsi vacibdir. Daxili qiymətlər yüksəldiyi təqdirdə ixrac mallarının ucuzluğu aradan qalxır. Nəticədə idxal malları daxili mallara nisbətən bahalı olmaqda uzun müddət davam edə bilməz. Devolvasiyanın müvəffəqiyyəti daxili qiymətlərin səviyyəsindən, onun sabit saxlanmasından asılıdır.

Revolvasiya - hökumətin qərarı ilə milli valyutanın xarici valyutaya nisbətən məzənnəsinin yüksəldilməsidir. Belə tədbir adətən sabit məzənnə sistemində tətbiq edilir. Lakin sərbəst məzənnə sistemində dövlət öz ehtiyatlarını artırmaq üçün davamlı olaraq valyuta bazarlarından valyuta satın alır və yaxud xaricə kapital axınına icazə verir və bu yolla valyutaya tələbi artırır. Bu tədbir valyuta məzənnəsi lazımi səviyyəyə yüksələnə qədər davam edir. Nəticədə tədiyyə balansının müsbət qalığı artır.

Revolvasiya - daxili qiymətləri yüksəldərək ixracatı azaldır, xarici malların qiymətlərini aşağı salaraq, idxalı artırır. Başqa sözlə, revolvasiya ixrac malları qiymətlərini xarici valyuta ilə yüksəldir. İdxal mallarının qiymətləri xarici valyuta ilə ucuzlaşdırır. Bunun nəticəsində ölkənin tədiyyə balansının müsbət qalığı azalır. Revolvasiya - ixracat həcmi, ölkəyə kapital daxil olmasını, müvafiq ehtiyatları və daxili tələb səviyyəsini azaldır. Bu yolla ölkədə məşğulluq, qiymət səviyyəsi aşağı düşür. Qeyd edək ki, tədiyyə balansında müsbət saldoya malik ölkələrə BVF revolvasiya keçirilməsini tələb edir.

Məlum olduğu kimi respublikanın daxili valyuta bazarının fəaliyyəti ölkənin iqtisadi inkişafını o cümlədən maliyyə bazarının formalaşması kimi qiymətləndirilir. Ölkə rezidentləri Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qayda və

məqsədə uyğun olaraq, daxili valyuta bazarında xarici valyutanı satmaq və almaq hüququna malikdirlər.

Xarici valyutanın alqı-satqısı Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydada müvəkkil banklar vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici valyutanın alqı-satqısı əqdləri bilavasitə müvəkkil banklar arasında mərkəzi bankın müəyyən etdiyi qayda və şərtlər daxilində fəaliyyət göstərən valyuta birjaları vasitəsilə də həyata keçirilə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, müvəkkil bankların iştirakı olmadan xarici valyutanın alınması və satılmasına icazə verilmir. Eyni zamanda ölkənin Mərkəzi Bankı manatın sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar aparmaqla valyuta bazarına müdaxilə edir və satış məzənnəsinin alış məzənnəsindən kənarlaşmasına hədd qoya bilər.

1.3. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi və onun normativ hüquqi bazasının müasir vəziyyəti

Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikası 'qanununa əsasən respublikanın valyuta ehtiyatlarının formalaşması və ondan istifadə edilməsi qaydaları müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi həm də vahid valyuta ərazisidir və bu ərazidə milli valyuta kimi manatın alıcılıq qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsini təmin edən pul-kredit və valyuta siyasəti yeridilir.

Ölkənin valyuta ehtiyatları milli valyutanın alıcılıq qabiliyyətini qorumaq, dövlətin iqtisadi inkişafı ilə bağlı ehtiyacları ödəmək, xarici borcun ödənilməsi sahəsində öhdəlikləri yerinə yetirmək məqsədilə mərkəzləşdirilmiş xarici valyuta sərvətləridir. Valyuta ehtiyatları ölkə büdcəsinin valyuta gəlirlərindən və sabitləşdirmə fondundan ibarətdir. Valyuta ehtiyatlarının formalaşması qaydası Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən müəyyən edilir. Sabitləşdirmə fondu isə manatın məzənnəsinin sabitləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə yaradılır və ondan istifadə barədə sərəncamı Mərkəzi Bank verir. Müəssisə və təşkilatların valyuta vəsaitinin formalaşmasına gəldikdə həm rezident, həm də qeyri-rezident olan hüquqi şəxslərin valyuta vəsaiti xarici iqtisadi fəaliyyətdən, daxili valyuta bazarında valyuta alınmasından, valyuta kreditləri formasında, habelə qanunvericiliyə zidd olmayan digər formalarda əldə edilən valyuta hasilatı hesabına formalaşır. Rezidentlər Mərkəzi Bank tərəfindən başqa hallar müəyyən edilmədikdə əldə etdikləri xarici valyutanı məcburi qaydada müvəkkil banklardakı öz hesablarına göçürməlidirlər. Eyni zamanda rezidentlər Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydada ölkə hüduqlarından kənarda xarici valyuta hesabı açə bilər.

Hüquqi şəxs olan rezidentlər üçün Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün heç bir məhdudiyyət qoyulmur.

Kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatları hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydada aparılır. İstər hüquqi, istərsə

də fiziki şəxs olan rezidentlər gömrük qaydalarına əməl etməklə valyuta sərvətlərini respublikaya köçürmək, gətirmək və göndərmək hüququna malikdirlər.

Rezidentlərə məxsus xarici valyutanın və xarici valyutada qiymətli kağızların, Azərbaycan Respublikasına köçürülməsi və göndərilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi və göndərilməsi üzrə qaydanı Mərkəzi Bank müəyyən edir.

Fiziki şəxs olan rezidentlərin Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatları, eyni zamanda əvvəllər köçürülmüş, gətirilmiş və göndərilmiş valyuta sərvətlərini gömrük qaydalarına əməl etmək şərti ilə onlar tərəfindən təqdim olunan bəyannaməyə müvafiq surətdə respublikadan kənara köçürmək, çıxarmaq və göndərmək hüququna malikdirlər.

Fiziki şəxs olan rezidentlərin xarici valyuta vəsaiti, o cümlədən ölkə ərazisində əldə etdikləri vəsait müvəkkil banklardakı valyuta hesablarına sərbəst köçürülməlidir. Qeyri rezidentlərə gəldikdə onlar müvəkkil banklarda xarici valyutada və milli valyutada hesablarını açə bilərlər. Onlar gömrük qaydalarına əməl etmək şərti ilə valyuta sərvətlərini ölkəyə köçürmək, gətirmək və göndərmə hüququna malikdirlər. Əgər valyuta vəsaitləri qeyri-rezidentlər tərəfindən respublikaya əvvəllər gətirilmiş və ya göndərilmişdirsə, bu zaman qeyri-rezidentlər həmin valyuta sərvətlərini ölkədən maneəsiz köçürmək, çıxarmaq hüququna malikdirlər. Onu da qeyd edək ki, valyuta sərvətlərinin qeyri-rezidentlər tərəfindən ölkədən köçürülməsi qaydalarını müvafiq olaraq «Valyuta tənzimi haqqında» qanunun 11-ci maddəsinin III bəndində göstərilən hallar istisna olmaqla Mərkəzi Bank Dövlət Gömrük Komitəsi ilə birlikdə müəyyən edir.

Prezidentlərin və qeyri-rezidentlərin anlayışı verildikdən sonra onların apardıqları valyuta əməliyyatlarına nəzər salmaq lazım gəlir. Çünki, valyuta nəzarəti sırf onların apardıqları valyuta əməliyyatları üzərində həyata keçirilir. Rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta ilə əməliyyatlar aparmaları üçün onların hər hansı bir müvəkkil bankda hesaba malik olmaları lazımdır.

Rezidentlər müvəkkil banklarda xarici valyuta hesablarına malik ola bilərlər. Dövlətin Mərkəzi Bankı tərəfindən başqa ! hal müəyyən edilmədikdə rezident

müəssisə və təşkilatlar əldə etdikləri xarici valyutam məcburi şəkildə müvəkkil banklardakı öz hesablarına köçürməlidirlər. Bundan başqa rezidentlər dövlətin Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi hallarda ölkə hüdudlarından kənarda da xarici valyutada hesab açə bilərlər.

Qeyri-rezidentlərə gəldikdə isə onlar müvəkkil banklarda xarici valyutada və milli valyutada öz hesablarını açə bilərlər.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafında respublikada valyuta ehtiyatlarının yaradılması sahəsində mövcud olan problemlər də məhz bu sahədə hüquqi bazanın boşluğundan yaranırdı. Qısa müddətdən sonra manatın rubla bağlılığının aradan qaldırılması, manatın məzənnəsinin «dəyişkən» valyuta sistemi əsasında müəyyən edilməsi milli valyutamızın sağlamlaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi. Respublikamızda yeni prinsiplər əsasında valyuta mexanizminin yaradılmasında və milli valyutamızın sabitliyinin təmin olunmasında 21 oktyabr 1994-cü ildə qəbul olunmuş «Valyuta tənziimi haqqında» qanun mühüm addım oldu.

Əvvəlcə hüquqi norma anlayışım araşdıraraq. Ümumi şəkildə hüquqi norma müvafiq dövlət aktlarında nəzərdə tutulmuş və sanksiyalaşdırılmış hüquqi qaydalardır. Buraya konstitusiya qanunlarında, Prezidentin fərman və sərəncamların Nazirlər Kabinetinin sərəncam və qərarlarında müvafiq Nazirlik və Komitə rəhbərlərinin qərar və əmrlərində öz əksini tapan hüquqi qaydalar daxildir.

Konstitusiya valyuta tənziimlənməsində əsas hüquqi baza sayılsa da, burada valyuta tənziimlənməsinə aid heç bir konkret maddə yoxdur. Ümumiyyətlə, konstitusiyada gömrük sistemi barədə bir başa göstəriş olmasa da, bilavasitə Azərbaycanda gömrük işinin müstəqil fəaliyyət göstərməsi üçün bir neçə maddəsi vardır.

Gömrük Komitəsi dövlətin icra hakimiyyəti sistemində daxildir və digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin II bəndi bütövlükdə dövlət və iqtisadi inkişaf münasibətlərinin hüquqi tənziimlənməsinə xidmət edir: «Azərbaycanda dövlət bazar münasibətlərin əsasında iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad

sahibkarlığa təminat verir. İqtisadi münasibətlər inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir».

Konstitusiyada sadalanan çoxsaylı maddələrin valyuta sisteminin tənzimlənməsində bu və ya digər dərəcədə istifadə olunması, gömrük işinin nə qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olmasına dəlalət edir.

Valyuta tənzimlənməsində əsas baza qanunlarının da rolu böyükdür.

Bütün qanunların normativ aktların hazırlanması dövlətin əsas qanuna əsaslanır.

Valyuta tənzimlənməsi sahəsində mövcud olan qanunları iki şərti qrupa bölmək olar:

- a) bilavasitə valyuta məsələlərini tənzimləyən qanunlar;
- b) dolayısı ilə valyuta məsələlərini tənzimləyən qanunlar.

Birinci qrupa «Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu, Azərbaycan Respublikasının «Gömrük Məcəlləsi», habelə valyuta nəzarəti ilə bilavasitə bağlı olan digər qanunlar daxildir.

İkinci qrupa isə Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi», «İnzibati Xətlər Məcəlləsi», «Normativ hüquqi aktlar haqqında» və s. qanunlar daxil etmək olar.

Valyuta əməliyyatları dedikdə valyutaların göndərilməsi, köçürülməsi və gətirilməsi ilə əlaqədar olan bütün əməliyyatlar başa düşülür. Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi məhz «Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 1994-cü il 910 sayılı qanunu ilə tənzimlənməyə başlandı.

Bu qanun Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prinsiplərini, valyuta tənzimi və valyuta nəzarəti orqanlarının səlahiyyətlərini və funksiyalarını, hüquqi və fiziki şəxslərin valyuta sərvətlərinə sahib olmaq, bu sərvətdən istifadə etmək və onlar barəsində sərəncam vermək sahəsində hüquqlarını və vəzifələrini, valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir. Həmin qanunda göstərilir ki, rezidentlər arasında milli valyuta ilə hesablaşmalar heç bir məhdudiyyət qoyulmadan aparılır. Həmçinin

Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın əldə edilməsi və ondan istifadə olunması qaydası Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən müəyyən edilir. Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın və milli valyutada istifadə edilən qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikası Milli Bankının və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin birgə müəyyən etdikləri qaydada həyata keçirilir.

Eyni zamanda qanunda göstərilir ki, rezidentlər Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müəyyən etdiyi qaydada və məqsədlər üçün Azərbaycan Respublikasının daxili valyuta bazarında xarici valyutanı müstəqil ala və sata bilirlər. Xarici valyutanın alınıb-satılması Milli Bankın müəyyən etdiyi qaydada müvəkkil banklar vasitəsilə həyata keçirilir.

Həmçinin xarici valyutanın alqı-satqısı əqdləri bilavasitə müvəkkil banklar arasında, eləcə də Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müəyyən etdiyi qayda və şərtlər daxilində fəaliyyət göstərən valyuta birjalari vasitəsilə həyata keçirilə bilər və müvəkkil bankların iştirakı olmadan xarici valyutanın alınması və satılmasına icazə verilmir. Göstərilən bu müddəaların pozulması ilə bağlanan xarici valyutanın alqı-satqısı əqdləri etibarsız sayılır.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankı tərəfindən manatın sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə xarici valyutaların alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar aparılır, valyuta bazarına müdaxilə edir və satış məzənnəsinin alqı məzənnəsindən kənarlaşmasına hədd qoyur. Bildiyimiz kimi, respublika valyuta sərvətləri həm rezidentlərin, həm də qeyri rezidentlərin mülkiyyətində ola bilər. Onlar qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, valyuta sərvətləri ilə hər hansı əqdlər bağlamaq və əməliyyatlar aparmaq hüququna malikdirlər. Respublikamızda valyuta sərvətləri üzərində mülkiyyət hüququ digər mülkiyyət obyektiləri üzərində mülkiyyət hüququ ilə dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Azərbaycan Respublikasında qiymətli metallar və təbii daş-qaşla əqdlərin bağlanması qaydasını Nazirlər Kabineti Milli Bankla birgə müəyyən edir

İstər hüquqi, istərsə də fiziki şəxs olan rezidentlər Azərbaycan Respublikasınaköçürmək, gətirmək və göndərmək hüquqlarına malikdirlər. Onlara məxsus xarici valyutanın və xarici valyutada qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikasına köçürülməsi və göndərilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi və göndərilməsi qaydasını Milli Bank müəyyən edir. Həmçinin hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən qiymətli metalların, təbii daş-qaşların Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi, habelə Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi qaydasını Nazirlər Kabineti müəyyən edir.

Ümumiyyətlə, götürdükdə valyuta nəzarətinin məqsədi valyuta əməliyyatları aparılarkən valyuta qanunvericiliyinə əməl olunmasını təmin etməkdir. Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

a) aparılan valyuta əməliyyatlarının qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğu və bunun üçün lisenziya və icazələrin olmasını müəyyən etmək. Yəni ölkələrdəki valyuta münasibətləri sabitləşdirilməli, milli valyutanın möhkəmləndirilməsi həyata keçirilməlidir;

b) dövlət qarşısında xarici valyuta üzrə və Azərbaycan Respublikasının valyuta bazarında valyutanın satışı üzrə öhdəliklərin rezidentlər tərəfindən yerinə yetirilməsi vəziyyətini yoxlamaq;

c) xarici valyuta ilə ödənişlərin əsaslandırılmış olduğunuyoxlamaq;

ç) valyuta əməliyyatları, o cümlədən qeyri-rezidentlərin milli valyuta ilə əməliyyatları üzrə uçot və hesabatın tamlığı obyektivliyini yoxlamaq;

Məlum olduğu kimi konkret dövr üçün baş verən valyuta əməliyyatları öz əksini hesabatlarda tapır. Ölkənin valyuta əməliyyatdan haqqında düzgün informasiya almaq üçün əsasən bu hesabatlardan istifadə edib, ölkədaxili valyuta siyasətinin cari və perspektiv istiqamətləri müəyyən edilir.

«Valyuta tənzimi» haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən Azərbaycan Respublikasında valyuta nəzarəti valyuta nəzarəti orqanları və onların agentləri tərəfindən həyata keçirilir. Valyuta nəzarəti orqanları Milli Bank və

Dövlət Gömrük Komitəsidir. Valyuta nəzarəti agentləri isə Milli Bank qarşısında hesabat verən müvəkkil banklardır.

II FƏSİL. VALYUTA ƏMƏLİYYATLARININ UÇOTU

2.1. Xarici valyuta hesablarında əməliyyatların uçotunun xüsusiyyətləri

Rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta ilə əməliyyatlar aparmaları üçün onların hər hansı bir müvəkkil bankda hesaba malik olmaları lazımdır.

Rezidentlər müvəkkil banklarda xarici valyuta hesablarına malik ola bilirlər. Dövlətin Mərkəzi Bankı tərəfindən başqa hal müəyyən edilmədikdə rezident müəssisə və təşkilatlar əldə etdikləri xarici valyutanı məcburi şəkildə müvəkkil banklardakı öz hesablarına köçürməlidirlər. Bundan başqa rezidentlər dövlətin Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi hallarda ölkə hüduqlarından kənarda da xarici valyutada hesab açə bilərlər.

Qeyri-rezidentlərə gəldikdə isə onlar müvəkkil banklarda xarici valyutada və milli valyutada öz hesablarını açə bilərlər. Rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin bank hesablarını aşağıdakı növlərə bölmək olar:

- Cari hesablar - hüquqi şəxslərin, onların filial, nümayəndəlik və digər ayrıca bölmələrin, həmçinin də fərdi sahibkarların aparılması üçün açılır. Bədcə təşkilatlarına cari hesablar yalnız xarici dövlət və hüquqi şəxslər tərəfindən məqsədli təyinat üzrə verilən yardım və grantların alınması və istifadəsi üzrə bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılır. Cari hesabları da öz növbəsində iki yerə bölmək olar:

Müvəqqəti cari hesablar - təsərrüfat ortaqlıqları, cəmiyyətləri, kooperativlər və digər təsərrüfat subyektlərinə onların dövlət qeydiyyatına almanadək müvafiq olaraq nizamnamə, şərikli kapitallarının, habelə payların ödənilməsi üçün açılır.

Xüsusi cari hesablar - bunlara məhkəmələrin və məhkəmə icraçısı qurumlarının depozit hesabları, habelə notariusların depozit, sığorta girovu və zəmanət kassası hesabları aiddir.

- Cari subhesablar - hüquqi şəxslərə onların regional fəaliyyətləri ilə əlaqədar filial və nümayəndəlik statusu daşımayan və olduğu yerdən kənarda yerləşən struktur bölmələrinə açılır. Bu hesablara daxil olan vəsaitlər həmin struktur bölmələrinin işçilərinin əmək haqları və əmək haqqı ilə bağlı digər məcburi köçürmələrin, habelə bu qurumların fəaliyyətini təmin edən zəruri kommunal xərclərin ödənilməsi üzrə ödənişləri istisna olmaqla, baş təşkilatın cari hesabına köçürülməlidir.
- Ssuda hesabları - bankın müştərilərə verdiyi kreditlərin uçotu üçün, kredit müqaviləsində nəzərdə tutulduğu hallarda isə, həmçinin kredit vəsaitlərinin istifadəsi və ödənilməsi ilə bağlı bank əməliyyatlarının aparılması üçün açılır.
- Əmanət (depozit) hesabları bank əmanəti (depozit) müqaviləsinə əsasən müştərilərin (hesab sahiblərinin) əmanətlərinin uçotu, pul vəsaitlərinin əmanətlərə cəlb edilməsi və müvafiq əməliyyatların aparılması üçün açılır.
- Müxbir hesablar - bankların özlərinin və müştərilərinin bank əməliyyatlarının aparılması məqsədilə yerli və xarici banklar üçün açılır.

Onu da qeyd edək ki, qüvvədə olan qanunvericilik normalarının tələblərinə görə müştərilər (hesab sahibləri) bank hesabları açarkən, bankları seçməkdə müstəqildirlər, habelə onlar bir və ya bir neçə bankda hesab açə bilərlər, lakin xarici valyutada bank hesabları yalnız və yalnız müvəkkil banklarda açıla bilər.

Müvəkkil banklar tərəfindən rezidentlərin xarici valyutada və qeyri-rezidentlərin xarici valyutada və milli valyutada hesablarının açılması, onlardan istifadə edilməsi və bu hesablar üzrə digər əməliyyatların aparılması qaydasını bir qayda olaraq Milli Bank müəyyən edir.

Azərbaycan respublikasının qanunvericiliyinin müddəalarına görə üzərində valyuta nəzarəti həyata keçirilən valyuta əməliyyatları onları həyata keçirən subyektlərə görə rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarına bölünür.

Rezidentlərin valyuta əməliyyatları:

a) Hüquqi şəxs olan rezidentlərin valyuta əməliyyatları;

Ölkəmizdə hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən cari valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün heç bir məhdudiyyət qoyulmur. Kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatlarına gəlincə isə onlar hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən Milli Bankın müəyyən etdiyi qaydada aparılır. Hüquqi şəxs olan rezidentlər valyuta sərvətlərini köçürmə yolu ilə dövlətin ərazisinə gətirmək və bu ərazidən çıxarmaq, habelə gömrük proseduralarına əməl etməklə nağd şəkildə ölkəyə gətirmə və ölkədən çıxarmaq hüququna malikdirlər. Hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən valyuta sərvətlərinin ölkə ərazisinə köçürülməsi və nağdşəkildə gətirilməsi, habelə bu ərazidən köçürülməsi və nağd şəkildə çıxarılması qaydalarının da bank işini həyata keçirən mərkəzi orqan (Milli Bank) müəyyən edir. Hüquqi şəxs olan rezidentlər tərəfindən qiymətli metalların, təbii daş-qaşların dövlət ərazisindən çıxarılması və göndərilməsi, habelə onların ölkə ərazisinə gətirməsi qaydası Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investisiyaların iştirakı ilə hüquqi şəxslərin öz məhsulunun ixracından əldə etdikləri valyuta hasilatından istifadə etməsi qaydası isə «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə müəyyən edilir.

b) Fiziki şəxs olan rezidentlərin valyuta əməliyyatı;

Fiziki şəxs olan rezidentlər əvvəllər ölkəyə köçürdükləri valyuta sərvətlərini ölkə ərazisindən maneəsiz köçürmək hüququna malikdirlər. Onlar köçürülmüş valyuta sərvətlərini yalnız Milli Bankın müəyyən etdiyi qaydalara uyğun olaraq müvəkkil banklar tərəfindən verilmiş arayışlar əsasında gömrük proseduralarına riayət etməklə, lakin heç bir arayış təqdim etmədən nağd şəkildə gətirə bilirlər. Fiziki şəxs olan rezidentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən valyuta sərvətlərinin məbləği müəyyən olunmuş məbləğdən 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda, gömrük orqanları vəsaitlərin məbləği, gətirmə tarixi, gətirmiş şəxs və onların gətirdiyi ölkə barəsində məlumatı 7 (yeddi) gün müddətində Azərbaycan Respublikasının Milli Bankına və müvafiq icra hakimiyyəti orqanına təqdim edir. Fiziki şəxs olan rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş 50 (əlli) min ABŞ dolları

ekvivalentinədək valyuta sərvətlərini onların gətirilməsini təsdiqləyən gömrük sənədləri əsasında Azərbaycan Respublikasından kənara köçürə bilərlər. Onlar respublika ərazisinə əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş valyuta sərvətlərindən 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq məbləğdə valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından kənara köçürüldükdə, valyuta gətirən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən arayış təqdim etməlidirlər, əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentinədək valyuta sərvətlərini isə onlar sadəcə gömrük proseduralarına əməl etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilərlər. «Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunun da müvafiq maddələrinin tələblərinə görə Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş və ya nağd gətirilmiş valyuta sərvətləri istisna olmaqla fiziki şəxs olan rezidentlərin digər valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasından köçürülmək və gömrük proseduralarına əməl etməklə nağd çıxarılması qaydalarının Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı, valyuta sərvətlərinin nağd çıxarılması zamanı ödənilməli olan rüsumların dərəcəsinə isə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı müəyyən edir. Bundan başqa yuxarıda da qeyd edildiyi kimi fiziki şəxs olan rezidentlər özlərinin valyuta vəsaitlərini, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında əldə etdiyi vəsaitini müvəkkil banklarda olan valyuta hesablarına sərbəst daxil edə bilərlər.

Qanunvericilikdə valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin bir elementi kimi istər fiziki, istərsə də hüquqi şəxs olan rezidentlərin hesabından köçürülmələrin konkret siyahısı da müəyyən edilib. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinin hesablarından vəsaitlər aşağıdakı istiqamətlərdə köçürülə bilər:

Respublika daxilində:

d) respublikaya idxal olunan və respublika daxilində satılan malların, həmçinin respublikada göstərilən və ya respublikaya idxal olunan (rezidentlərin xeyrinə ölkə xaricində göstərilən) xidmətlərin müqabilində digər rezidentlərin və ya qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən filialların, nümayəndəliklərinin, digər ayrıca bölmələrinin və ya qeyri-rezident tərəfindən müvəkkil edilmiş hər hansı bir şəxsin xeyrinə ünvanlanmış köçürmələr;

e) Azərbaycan Respublikasının digər rezidentlərinin nizamnamə kapitalında iştirak;

f) qrant, ianə, sosial yardım və sponsorluq;

ç) kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsi üçün köçürmələr;

g) müvəkkil banklarda depozitlərin yerləşdirilməsi üçün köçürmələr;

h) manata və ya digər valyutalara konvertasiya olmaq üçün köçürmələr;

ə) rezidentin respublika daxilində yerləşən filial və nümayəndəliklərinə, digər ayrıca bölmələrinə, tabelikdə olan müəssisələrə ünvanlanmış və ya həmin müəssisələrdən baş idarələrinə məqsədlənmiş köçürmələr (baş idarənin müvafiq qərarı olduğu halda);

i) təsisçilərə dividendlərin ödənilməsi üçün;

j) rezidentin özünün digər müvəkkil banklarda olan valyuta hesablarına köçürmələr;

Respublikadan kənara:

4. İdxal müqaviləsi üzrə respublikaya gətirilən malların, həmçinin respublikada idxal olunan xidmətlərin müqabilində köçürülən vəsaitlər. Bu hallarda ödəniş aşağıdakı üsullarla aparıla bilər:

- avans ödənişləri - avans yolu ilə ödənilmiş məbləğin müqabilində 365 təqvim günü müddətində mallar ölkəyə idxal edilməli, işlər görülməli və ya xidmətlər göstərilməlidir. Həmin müddət ərzində mallar idxal edilmədikdə, işlər görülmədikdə, xidmətlər göstərilmədikdə və ya avans yolu ilə ödənilmiş məbləğ geri qaytarılmadıqda müvəkkil bank əməliyyatla əlaqədar bütün sənədləri (müqavilə, invoys, ödəniş sənədləri, bankın və rezidentin əsaslandırılmış izahatı və s.) əlavə, edilmədikdə Milli Banka məlumat verməlidir.
- Mallar idxal edildikdən sonra, işlər görüldükdən və ya xidmətlər göstərildikdən sonra ödənişlər - bu halda idxal müqaviləsi və gömrük bəyannaməsinin əslində (üz tərəfində) ödənişin həyata keçirilməsi barədə qeyd aparılır, qeydiyyat bankın məsul işçisinin imzası, ştamplı ilə təsdiq edilir və həmin sənədlərin surətləri bankda saxlanılır. Ödəniş işlərin

görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar olduqda, banka idxal gömrük bəyannaməsinin əvəzinə işlərin görülməsi və ya xidmətin göstərilməsini təsdiq edən sənəd təqdim olunmalıdır;

5. reeksport və vasitəçilik üzrə köçürmələr - belə göçürmələr malı alan və ya xidmətlər göstərilən ölkədən vəsaitlər daxil olunanadək icra edilərsə, bu halda avans ödənişi rejimi tətbiq olunur;

6. icra olunmamış ixrac müqavilələri üzrə geri qaytarılan vəsaitlər;

ç) rezidentlərin xaricdə yerləşən filial və nümayəndəliklərinə, həmçinin törəmə və tabelikdə olan müəssisələrinə məqsədlik köçürmələr;

7. vergi qanunvericiliyinə riayət etmək şərti ilə, rezidentlərin xarici təsisçilərinə dividendlərin ödənilməsi məqsədi ilə köçürmələri;

8. xarici banklardan cəlb edilmiş kreditlərin və kredit faizlərin ödənilməsinə yönəlmiş köçürmələr; Bu hallarda rezidentlər kredit müqaviləsini, həmin vəsaitin ölkə daxilində istifadəsini və ya bu vəsaitlər hesabına alınmış malların və xidmətlərin idxal olunmasını təsdiq edən sənədlərin əslini banka təqdim etməklə ödənişləri apara bilər. Köçürmə həyata keçirdikdən sonra sənədlərin surətləri bankda saxlanılmalıdır. Əgər kredit ölkədən kənarda istifadə olunubsa, həmin kreditin və kredit faizlərinin ödənilməsi üçün Milli Bankın fərdi icazəsi tələb olunur;

ə) xarici müəssisə və təşkilatlardan cəlb olunmuş maliyyə yardımlarının, digər borcəmələlərin və onlar üzrə faizlərin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr. Bu hallarda rezidentlər müəyyən edilmiş sənədləri banka təqdim edilməklə ödənişləri apara bilər. Köçürmə həyata keçirildikdən sonra sənədlərin surətləri bankda saxlanılmalıdır. Əgər cəlb olunmuş maliyyə yardımları, digər borcəmələlər ölkədən kənarda istifadə olunubsa, həmin borcların və ya onlar üzrə faizlərin ödənilməsi üçün Milli Bankın fərdi icazəsi tələb olunur;

9. əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş xarici valyuta vəsaitləri; Bu halda pul vəsaitinin həmin rezidentin hesabına əvvəllər köçürülməsini sübut edən bank hesabından çıxarış təqdim edilməklə maneəsiz icra edilə bilər;

10. əvvəllər Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə gətirilmiş xarici valyuta vəsaitinin məbləği 10 (on) min ABŞ dolları ekvivalentinədək olduqda «Sərnişin gömrük bəyannaməsi», 10 (on) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda «Sərnişin gömrük bəyannaməsi» və «Gömrük vəsiqəsi», eyni zamanda, fiziki şəxsin Azərbaycan Respublikasına daxil olmasını təsdiq edən viza qeydiyyatı olan (viza rejimi tətbiq edilən ölkədən gətirilərsə) pasportu təqdim edilməlidir. Əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş xarici valyuta vəsaitlərinin məbləği 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olarsa, əlavə olaraq, valyuta gətirilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən sənədlər (bank hesabından çıxarış, kassa qəbzləri və s.) təqdim edilməlidir. Təqdim edilmiş sənədlərin əslində (üz tərəfində) ödənişin həyata keçirilməsi barədə bankın məsul işçisinin imzası və ştampları ilə təsdiq edilmiş qeydiyyat aparıldıqdan sonra, onların və viza qeydiyyatının surəti bankda saxlanılır.

ğ) şəxsi məqsədlər üçün xırda köçürmələr. Hər bir rezident fiziki şəxs müvəkkil banklardakı hesabları vasitəsilə bir əməliyyat günü ərzində 500 (beş yüz) ABŞ dolları ekvivalentinədək məbləğdə xarici valyuta ödənişin məqsədi göstərilməklə sərbəst şəkildə ölkədən xaricə köçürə bilər.

Şəxsi məqsədlər üçün iri köçürmələr. Hər bir rezident fiziki şəxs müvəkkil banklardakı hesabları vasitəsilə xarici ölkələrdə yaşayan və ya müvəqqəti qalan yaxın qohumlarına (yaxın qohum kimi ata, ana, ər, arvad, oğul, qız, qardaş, bacı, övladlığa götürülənlər nəzərdə tutulur) 500 (beş yüz) ABŞ dolları ekvivalentindən yuxarı məbləğdə xarici valyutanı təsdiqedic sənədləri təqdim etməklə sərbəst şəkildə köçürə bilər. Belə iri köçürmələr ildə 10000 (on min) ABŞ dolları ekvivalentinədək məbləğdə aparıla bilər. Banklar tərəfindən rezident fiziki şəxslərin şəxsi məqsədlər üçün iri köçürülmələri icra edərkən xüsusi ərizə forması doldurulmalı və təsdiqedic sənədlərin surətləri ilə birlikdə bankda saxlanmalıdır.

Köçürülmələrin sağlam xarakter daşması şübhə doğurmazsa Milli Bank bankların vəsaitləri əsasında müəyyən edilmiş indikativ limit məbləğindən artıq köçürülmələrə icazə verə bilər.

11. pensiyalar, məhkəmə, arbitraj, notarial və digər inzibati orqanların xərcləri, məhkəmə orqanlarının qərarları əsasında ödənilən alimentlər və digər oxşar köçürmələr;

12. digər məqsədlərlə:

- beynəlxalq təşkilatlarda, konfranslarda, sərgilərdə iştirak haqları;
- xarici ölkələrin dövrü nəşrlərinə yazılmış haqları; elanların yerləşdirilməsi haqları;
- qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən respublika kənarına ödənilən vergilər, rüsumlar və cərimələr;
- təhsil, müalicə haqlarının ödənilməsi və bu məqsədlərlə respublika vətəndaşlarına göstərilmiş maddi yardım üçün köçürmələr;
- müəlliflik hüquqlarından istifadə haqlarının və franşayzinqin ödənilməsi üçün köçürmələr.

Bu hallarda ödənişin məqsədini və məbləğini təsdiqləyən müqavilələr, arayışlar, invoys və ya digər təsdiqedicə sənədlərin əsli müvəkkil banka təqdim edilir, müvəkkil bank təqdim olunmuş sənədlərin əməliyyatın elan edilmiş məqsədini əsaslandırıdığını əmin olarsa, onları məqbul sayarsa və ümumiyyətlə, əməliyyatın sağlam xarakteri şübhə doğurmazsa ödənişi icra edə bilər. Təqdim edilmiş sənədlərin üzərində bankın qeydiyyatı aparıldıqdan sonra surəti bankda saxlanılır.

Qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatları:

Qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarına gəldikdə isə onu demək olar ki, qeyri-rezidentlər valyuta sərvətlərini köçürmə yolu ilə ölkəyə gətirmək və ölkədən çıxarmaq, habelə gömrük proseduralarına əməl etməklə nağd şəkildə ölkəyə gətirmək və çıxarmaq hüququna malikdirlər. O cümlədən qeyri-rezidentlər ölkəyə əvvəllər köçürülmüş valyuta sərvətlərini bu ərazidən maneəsiz köçürə habelə, dövlətin bank fəaliyyətinə rəhbərlik edən mərkəzi orqanı (Milli Bank) tərəfindən müəyyən edildiyi qaydalara uyğun olaraq müvəkkil banklar tərəfindən verilmiş arayışlar əsasında gömrük proseduralarına əməl etməklə nağd şəkildə ölkə ərazisindən sərbəst çıxara bilərlər. Qeyri-rezidentlər valyuta sərvətlərini gömrük

proseduralarına riayət etməklə Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə gətirə bilərlər. Lakin onlar tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən valyuta sərvətlərinin məbləği 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda gömrük orqanları vəsaitlərin məbləği gətirilmə tarixi gətirmiş şəxs və onların gətirdiyi ölkə barəsində məlumatları 7 (yeddi) gün müddətində Azərbaycan Respublikasının Milli Bankına və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edirlər. Qeyri-rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentinədək valyuta sərvətlərini onların gətirilməsini təsdiqləyən gömrük sənədləri əsasında Azərbaycan Respublikasından kənara köçürə bilərlər. Qeyri-rezidentlər Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş valyuta sərvətlərindən 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq məbləğdə valyuta sərvətlərini Azərbaycan Respublikasından kənara köçürüldükdə, valyuta gətirilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən arayış təqdim etməlidir.

Fiziki şəxs olan qeyri-rezident isə Azərbaycan Respublikasına əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentinədək valyuta vəsaitləri gömrük proseduralarına əməl etməklə Azərbaycan Respublikasından nağd şəkildə çıxara bilərlər. Yuxarıda qeyd edilənlərə müvafiq qaydada Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş və ya nağd gətirilmiş valyuta sərvətləri istisna olmaqla fiziki şəxs olan qeyri-rezidentlərin digər valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi və gömrük proseduralarına əməl etməklə nağd çıxarılması qaydalarını Azərbaycan Respublikası Milli Bankı müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezidentlərinin hesablarından vəsaitlərin köçürülməsi isə yalnız aşağıdakı hallarda yol verilə bilər:

Respublika daxilində:

- Respublikaya idxal olunan və respublika daxilində satılan malların, həmçinin respublikada göstərilən və ya respublikaya idxal olunan (Azərbaycan Respublikası ərazisində təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan qeyri-rezidentlərin xeyrinə ölkə xaricində göstərilən) xidmətlərin müqabilində digər rezidentlərin və

ya qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən filiallarının, nümayəndəliklərinin və ya qeyri-rezident tərəfindən müvəkkil edilmiş hər hansı bir şəxsin xeyrinə ünvanlanmış köçürmələr;

- Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinin nizamnamə kapitalında iştirak;

- grant, ianə, sosial yardım və sponsorluq;

ç) kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsi üçün;

- müvəkkil banklarda depozitlərin yerləşdirilməsi üçün;

- manata və ya digər valyutalara konversiya olunmaq üçün;

ə) qeyri-rezidentin respublika daxilində yerləşən filial və nümayəndəliklərinə, digər ayrıca bölmələrinə, tabelikdə olan müəssisələrinə ünvanlanmış və ya həmin müəssisələrdən baş idarələrinə məqsədlənmiş köçürmələr (baş idarənin müvafiq qərarı olduğu halda);

- təsisçilərə dividendlərin ödənilməsi üçün;

- qeyri-rezidentin özünü digər müvəkkil banklarda olan valyuta hesablarına köçürmələr;

Respublikadan kənara:

5. idxal müqavilələri üzrə respublikaya gətirilən malların (işlərin, xidmətlərin), həmçinin respublikada göstərilən və ya idxal olunan xidmətlərin müqabilində köçürülən vəsaitlər. Bu əməliyyatlar aşağıda göstəriləyi kimi aparıla bilər:

- avans ödənişləri - avans yolu ilə ödənilmiş məbləğin müqabilində 365 təqvim günü müddətində mallar ölkəyə daxil edilməli, işlər görülməli və ya xidmətlər göstərilməlidir. Həmin müddət ərzində mallar idxal edilmədikdə, işlər görülmədikdə, xidmətlər göstərilmədikdə və ya avans yolu ilə ödənilmiş məbləğ geri qaytarılmadıqda müvəkkil bank əməliyyatla əlaqədar bütün sənədləri (müqavilə, invoices, ödəniş sənədləri, bankın və ya qeyri-rezidentin əsaslandırılmış izahatı və s.) əlavə etməklə Milli Banka məlumat verməlidir.
- Mallar idxal edildikdən və ya xidmətlər göstərildikdən sonra - bu halda göçürmələr icra edilərsə, idxal müqavilələrin və gömrük bəyannaməsinin

əslində (üz tərəfində) ödənişin həyata keçirilməsi barədə qeyd aparılır, qeydiyyat bankın məsul işçisinin imzası, ştamplı ilə təsdiq edilir və həmin sənədlərin surətləri bankda saxlanılır. Ödəniş işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar olduqda, banka, idxal gömrük bəyannaməsinin əvəzinə işin görülməsini, xidmətin göstərilməsini təsdiq edən sənəd təqdim olunmalıdır.

İdxal müqavilələri üzrə malın (işin, xidmətin) dəyərini yalnız malı alan (işgörən, xidmət göstərən) təşkilat ödəyə bilər. İdxal müqavilələrinin dəyərinin üçüncü şəxs tərəfindən ödənilməsinə Milli Bankın fərdi icazəsi ilə yol verilir. Müqavilədə mal göndərənə (işgörənə, xidmət göstərənə) ödəniləcək vəsaitlərin üçüncü şəxsin bank hesabına ödənilməsi nəzərdə tutularsa, belə ödənişlər icra edilə bilər;

6. xarici banklardan cəlb edilmiş kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr: Bu hallarda qeyri- rezidentlər kredit müqaviləsini, həmin vəsaitin ölkə daxilində istifadəsini və ya vəsaitlər hesabına alınmış maların və xidmətlərin idxal olunmasını təsdiq edən sənədlərin əslini banka təqdim etməklə ödənişləri apara bilər. Köçürmə həyata keçirildikdən sonra sənədlərin surətləri bankda saxlanılmalıdır. Əgər kredit ölkədən kənarda istifadə olunubsa, həmin kreditin və ya kredit faizlərinin ödənilməsi üçün Milli Bankın fərdi icazəsi tələb olunur.

7. xarici müəssisə və təşkilatlardan cəlb olunmuş maliyyə yardımlarının, digər borclarının və onlar üzrə faizlərin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr; Bu hallarda rezidentlər müəyyən edilmiş sənədləri banka təqdim etməklə ödənişləri apara bilər. Köçürmə həyata keçirildikdən sonra sənədlərin surətləri bankda saxlanılmalıdır. Əgər cəlb olunmuş maliyyə yardımları, digər borcalmalar ölkədən kənarda istifadə olunubsa, həmin borcların və ya onlar üzrə faizlərin ödənilməsi üçün Milli Bankın fərdi icazəsi tələb olunur.

ç) əvvəllər Azərbaycan Respublikasına köçürülmüş xarici valyuta vəsaitləri; Bu halda ödəniş, pul vəsaitinin həmin qeyri- rezidentin hesabına əvvəllər

köçürülməsini sübut edən bank hesabından çıxarış təqdim edilməklə maneəsiz icra edilə bilər.

8. Əvvəllər Azərbaycan Respublikasına nağd şəkildə gətirilmiş xarici valyuta vəsaitləri; ödənişin icrası üçün müvəkkil banka nağd şəkildə gətirilmiş xarici valyuta vəsaitinin məbləği 10 (on) min ABŞ dolları ekvivalentinədək olduqda «Sərnişin gömrük bəyannaməsi», 10 (on) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olduqda «Sərnişin gömrük bəyannaməsi») və «Gömrük vəsiqəsi»), eyni zamanda, fiziki şəxsin Azərbaycan Respublikasına daxil olmasını təsdiq edən viza qeydiyyatı olan (viza rejimi tətbiq edilən ölkədən gətirilərsə) pasportu təqdim edilməlidir. Əvvəllər nağd şəkildə gətirilmiş xarici valyuta vəsaitlərinin məbləği 50 (əlli) min ABŞ dolları ekvivalentindən artıq olarsa, əlavə olaraq valyuta gətirən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsinə təsdiq edən sənədlər (bank hesabından çıxarış, kassa qəbzləri və s.) təqdim edilməlidir. Təqdim edilmiş sənədlərin əslində (üz tərəfində) ödənişin həyata keçirilməsi barədə bankın məsul işçisinin imzası və ştampları ilə təsdiq edilmiş qeydiyyat aparıldıqdan sonra, onların və viza qeydiyyatının surəti bankda saxlanılır.

9. Respublika iqtisadiyyatına qoyulmuş xarici investisiyaların repatriasiyası; Xarici investisiya anlayışı altında «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» və «Xarici investisiyanın qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunlarında nəzərdə tutulmuş fəaliyyət başa düşülür.

Xarici investisiyalar təsdiqləyici sənədləri təqdim etmək şərti ilə (vəsaitlərin nağd şəkildə respublikaya gətirilməsini sübut edən gömrük sənədləri, valyuta gətirilən ölkənin müvafiq bank və ya digər kredit təşkilatı tərəfindən bu vəsaitin ona nağd şəkildə verilməsini təsdiq edən arayış (50.000 ABŞ dolları ekvivalentindən çox olduqda) və ya vəsaitlərin respublikaya köçürülməsini sübut edən hesabdən çıxarış və həmin vəsaitlərin müxtəlif fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulması barədə təsdiqləyici sənəd), sərbəst şəkildə repatriasiya edilə bilər. Bundan əlavə, müvafiq vergiləri və rüsumları ödədikdən sonra xarici investisiyaların investisiya ilə əlaqədar qanuni əsaslarla əldə etdikləri gəlirləri və

başqa məbləğləri, o cümlədən kompensasiyaları və zərərin ödənilməsi məbləğlərini xaricə köçürülməsinə icazə verilir. Vergilərin ödənilməsi faktı vergi orqanlarının və agentlərinin müvafiq arayışı ilə təsdiq edilməlidir.

c) Azərbaycan Respublikasında əldə edilmiş əmək haqqının, dividendlərin və digər gəlirlərin köçürülməsi; bu halda banka aşağıdakı sənədlər təqdim edilməlidir:

- Fiziki şəxs qeyri-rezidentlər dividendləri, faiz gəlirlərini, əmək haqqını və ona bərabər digər gəlirlərini köçürərkən həmin vəsaitlər üzrə ödəmə mənbəyində vergilərin tutulması barədə arayış;
- Bütün digər hallarda əməliyyat üzrə vergilərin ödənilməsi barədə vergi orqanlarının və ya agentlərinin arayışı;
- digər məqsədlərlə;
- beynəlxalq təşkilatlarda, konfranslarda, sərgilərdə iştirak haqları;
- xarici ölkələrin dövrü nəşrlərinə yazılış haqları; elanların yerləşdirilməsi haqları;
- qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən respublika kənarında ödənilən vergilər, rüsumlar və cərimələr;
- təhsil, müalicə haqlarının ödənilməsi və bu məqsədlərlə respublika vətəndaşlarına göstərilmiş maddi yardım üçün köçürmələr;
- müəliflik hüquqlarından istifadə haqlarının və franşayzinin ödənilməsi üçün köçürmələr.

Bu hallarda ödənişin məqsədini və məbləğini təsdiqləyən müqavilələr, arayışlar, invoys və ya digər təsdiqedicə sənədlərin əslə müvəkkil banka təqdim edilir, müvəkkil bank təqdim olunmuş sənədlərin əməliyyatın elan edilmiş məqsədini əsaslandırıdığını əmin olarsa, onları məğbul sayarsa və ümumiyyətlə, əməliyyatın sağlam xarakteri şübhə doğurmazsa ödənişi icra edə bilər. Təqdim edilmiş sənədlərin üzərində bankın qeydiyyatı aparıldıqdan sonra surəti bankda saxlanılır.

g) şəxsi məqsədlər üçün xırda köçürmələr; Hər bir qeyri- rezident fiziki şəxs müvəkkil banklardakı hesabları vasitəsilə bir əməliyyat günü ərzində 500 (beş yüz) ABŞ dolları ekvivalentinədək məbləğdə xarici valyuta ödənişinin məqsədini göstərməklə sərbəst şəkildə ölkədən xaricə köçürə bilər.

Yuxarıda sadalanmayan digər əməliyyatlar sağlam xarakter daşdıqda Milli Bankın fərdi icazəsi ilə aparıla bilər.

Rezidentlər və qeyri-rezidentlər valyuta ilə əməliyyatlar apararkən hüquqlar əldə edirlər və vəzifələr daşıyırlar. Beləliklə, valyuta əməliyyatlarının həyata keçirən rezident və qeyri-rezidentlər, həmçinin milli valyuta ilə və bu valyutada qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparan qeyri-rezidentlər aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

5. valyuta nəzarəti orqanları və agentləri tərəfindən aparılmış yoxlamaların nəticələri ilə tanış olmaq;

6. valyuta nəzarəti agentlərinin fəaliyyəti barədə müvafiq valyuta nəzarəti orqanlarına, valyuta nəzarəti orqanlarının fəaliyyəti barədə isə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq qaydada şikayət etmək;

7. bu qanunla və Azərbaycan Respublikasının başqa qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş digər hüquqları həyata keçirmək.

Yuxarıda qeyd olunmuş hüquqlarla yanaşı valyuta əməliyyatları həyata keçirilən rezidentlər və qeyri-rezidentlər, həmçinin milli valyuta ilə əməliyyatlar aparan qeyri-rezidentlər aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə borcludurlar:

a) valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinə valyuta nəzarəti funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan informasiya və sənədləri təqdim etmək;

d) valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinə onlar tərəfindən yoxlamaların aparılması zamanı, eləcə də yoxlamaların nəticələri üzrə izahatlar təqdim etmək;

e) valyuta nəzarəti orqanları və agentləri tərəfindən aparılan yoxlama aktlarında göstərilmiş faktlarla razılaşmadıqda aktın imzalanmasından imtina edilməsinin səbəbləri barədə yazılı izahat təqdim etmək;

ç) onlar tərəfindən həyata keçirilən valyuta əməliyyatları üzrə üçot aparmaq və hesabat hazırlamaq, onları 5 ildən az olmayan müddətə saxlamaq;

f) aşkara çıxarılmış pozuntuların aradan qaldırılmasına dair valyuta nəzarəti orqanlarının tələblərini (göstərişlərini) yerinə yetirmək;

g) Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

2.2. Valyuta əməliyyatlarının uçotu və sənədləşdirilməsi

Əvvəlki fəsildə qeyd olunduğu kimi, xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan Azərbaycan müəssisələrinin valyuta əməliyyatları "Valyuta tənzimi haqqında" 21 oktyabr 1994-cü il tarixli, 911 sayılı Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə nizamlanır. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prinsiplərini, valyuta tənzimi və valyuta nəzarəti orqanlarının səlahiyyətlərini və funksiyalarını, hüquqi və fiziki şəxslərin valyuta sərvətlərinə sahib olmaq, bu sərvətlərdən istifadə etmək və onlar barəsində sərəncam vermək sahəsində hüquqlarını və vəzifələrini, valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir. Bu Qanuna müvafiq olaraq valyuta əməliyyatlarına aşağıdakılar aid edilir:

- valyuta sərvətlərinə mülkiyyət hüququnun və digər hüquqların keçməsi ilə əlaqədar əməliyyatlar, o cümlədən ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutadan və xarici valyutada ödəniş sənədlərindən istifadə edilməsi;
- valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi;
- beynəlxalq pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi.

Əgər müəssisə xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçısı kimi qeydiyyatdan keçirilmişdirsə, onda o, xarici sərbəst dönerli valyuta ilə əməliyyat aparmağa lisenziyası olan bank idarəsində valyuta hesablaşma hesabı açır. Bunun üçün müvəkkil banka aşağıdakı sənədlər, təqdim edilməlidir:

- nizamnamənin təsis müqaviləsinin, qeydiyyat kartoçkalrının notarial qaydada təsdiq olunmuş nüsxələri;
- imzaların və müəssisə möhürünün nümunələri olan kartoçka;
- vergi ödəyən qeydiyyatdan keçməsi barədə vergi müfəttişliyindən arayış; - xarici iqtisadi əlaqələrin iştirakçısı sənədinin surəti.

"Rezident, qeyri-rezident hüquqi və fiziki şəxslərə müvəkkil banklarda xarici valyuta hesabının açılması qaydası haqqında" Azərbaycan Respublikası Milli

Bankının 9 avqust 1995-ci il tarixli 04-28/412 N-li məktubuna müvafiq olaraq müəssisə manat hesablaşma hesabı olan bankda deyil, digər bankda xarici valyuta hesabı açarkən, manat hesabı olan bankdan arayış təqdim etməlidir. Arayış manat hesabı olan bankda və ya digər banklarda xarici valyuta hesabının olmamasını və müəssisənin vergi müfəttişliyində qeydiyyatdan keçməsinə təsdiq etməlidir. Müəssisə və müvəkkil bank arasında xidmət göstərilməsi haqqında müqavilə bağlanılır.

Rezidentlərin valyuta gəlirləri istər Azərbaycan Respublikası ərazisində istərsə də onun hüdudlarından kənarda məhsul (iş, xidmət) satışından və ixracatından xarici valyuta ilə mədaxilləri (bu gəlirlərin alınması ilə əlaqədar xarici valyuta ilə xərclər çıxılmaqla) hesab olunur. İxracatçıların valyuta mədaxilindən yükləmə - boşaltma işlərinə, malların nəql edilməsinə, saxlanılmasına və sığortasına xarici valyuta ilə çəkilən xərclər çıxılır. Rezidentlərin ünvanına köçürülmüş təmənnasız yardım, habelə kredit şəklində daxil olmuş valyuta vəsaitləri müəssisənin valyuta gəlirləri hesab olunmur.

Valyuta mədaxillərinin müəssisənin valyuta hesabına daxil olması haqqında müvəkkil bank müəssisəyə 2 iş günü müddətində xəbər verir və ona valyuta hesabından çıxarış təqdim edir. Müəssisə üçün eyni zamanda 2 valyuta hesabı açılır-tranzit və cari. Xarici valyutanın uçotu üçün mühasibat uçotunun hesablar planında 223 sayılı "Valyuta hesabı" nəzərdə tutulmuşdur. Tranzit və cari valyuta hesabları üçün müvafiq olan 223-1 və 223-2 N-li subhesablarından istifadə etmək olar. Onlar paralel olaraq aparılır. Qeyri-rezidentlərdən daxil olan valyuta mədaxilləri əvvəlcə tranzit valyuta hesabına köçürülür. Valyuta mədaxilinin 50 faizini məcburi satışından sonra qalan 50 faiz cari valyuta hesabına köçürülür.

Azərbaycan Respublikası Milli Bankının 1 noyabr 1994-cü il tarixli 05/2 N-li məlumatına müvafiq olaraq rezident müəssisələr Azərbaycan Respublikası ərazisində məhsulların (işləri, xidmətləri) sərbəst dönerli valyutaya qüvvədə olan valyuta qanunvericiliyində nəzərdə tutulduğu hallarda Azərbaycan Respublikası Milli Bankının resenziyasına əsasən sata bilirlər. Əgər Respublika ərazisində satılmış malların və ya göstərilmiş xidmətlərin müqabilində ödənilən vəsaitlər

respublika xaricindəki hesablardan köçürülsə, o zaman belə daxilolmalara yol verilmir. Qalan digər hallarda hesablara valyutanın daxilolması məhdudlaşdırılır. Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyətinin 25 iyul 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. (Protokol N-13, reystir N-98) "Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikası müvəkkil banklarındakı xarici valyuta hesablarının rejimi haqqında qaydalar"a müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinin hesablarından vəsaitlər aşağıdakı istiqamətlərdə köçürülə bilər:

Respublika daxilində:

a) respublikaya daxil olmuş və respublika daxilində satılmış malların, həmçinin respublikada göstərilmiş və ya respublikaya idxal olunmuş xidmətlərin müqabilində digər rezidentlərin və ya qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən filiallarının, nümayəndəliklərinin və ya qeyri-rezident tərəfindən müvəkkil edilmiş hər hansı bir şəxsin xeyrinə ünvanlanmış köçürmələr,

b) təsis müqavilələrinə əsasən Azərbaycan Respublikasının digər rezidentlərinin nizamnamə fondlarında iştirak;

v) ianə, sosial yardım və sponsorluq; q) kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsi üçün;

q) Azərbaycan Respublikasının müvəkkil banklarında depozitlərin yerləşdirilməsi üçün;

ğ) manata və digər valyutalara konvertasiya olunmaq üçün;

e) Azərbaycan Respublikası rezidentlərinin respublika daxilində yerləşən filial və nümayəndəliklərinə, həmçinin törəmə və tabelikdə olan müəssisələrə ünvanlandırılmış köçürmələr (baş idarənin müvafiq qərarı olduğu halda), həmçinin həmin müəssisələrdən baş idarələrinə məqsədlənmiş köçürmələr;

ə) təsisçilərə dividendlərin ödənilməsi üçün;

c) digər müvəkkil banklarda həmin rezidentlər üçün açılmış valyuta hesablarına;

z) yuxarıda sadalanmayan digər əməliyyatlar sağlam xarakter daşıdıqda Milli Bankın fərdi icazəsi ilə aparıla bilər.

Respublikadan kənara:

a) idxal kontraktları üzrə respublikaya gətirilmiş malların, həmçinin respublikada göstərilmiş və ya respublikaya idxal olunmuş xidmətlərin müqabilində köçürülən vəsaitlər. İdxal kontraktları üzrə rezidentlər hər bir kontrakt üzrə 10000 (on min) ABŞ dollarınadək və ya bu məbləğə ekvivalent məbləğdə digər valyutanı maneəsiz əvvəlcədən ödəyə bilərlər. Əməliyyatın sağlam xarakter daşdığı halda, Azərbaycan Respublikası Milli Bankı bu məbləğdən də artıq olan avans ödənişlərinin həyata keçirilməsi üçün bankların vəsatətləri əsasında icazə verə bilər. Rezidentlər tərəfindən respublikadan xaricə əvvəlcədən ödənilmiş məbləğin müqabilində mallar respublikaya 180 təqvim günü müddətində idxal olunmazsa, müvəkkil bank həmin rezidentin hesablaşma hesabı üzrə bütün debet (köçürmə) əməliyyatlarını dayandırır, Azərbaycan Respublikası Milli Bankına və Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinə yazılı surətdə məlumat verməlidir.

b) reeksport (təkrar ixrac) və vasitəçilik əməliyyatları üzrə köçürmələr. Malları bir xarici ölkədən alıb digərinə satdıqda, rezidentlər malın dəyərini, yalnız malı alan ölkədən vəsaitlər daxil olduqdan sonra, ödəyə bilərlər;

v) icra olunmamış kontraktlar üzrə geri qaytarılan vəsaitlər;

q) xaricdə təhsil və müalicə haqlarının ödənilməsi, həmçinin bu məqsədlərlə respublika vətəndaşlarına göstərilmiş maddi yardım. Bu məqsədlər üçün Azərbaycan Respublikasının hər bir rezident fiziki şəxsi üçün ildə 1000\$ABŞ dollarınadək (və ya bu məbləğə ekvivalent olan digər valyutada) maneəsiz köçürülə bilər.

ğ) beynəlxalq təşkilatlarda, konfranslarda, sərgilərdə, forumlarda iştirak haqqının ödənilməsi. Bu məqsədlər üçün Azərbaycan Respublikasının hər bir rezident şəxsi üçün ildə 5000 ABŞ dollarınadək, (və ya bu məbləğə ekvivalent olan digər valyutada) sərbəst ödənilə bilər;

d) xarici ölkələrin dövrü nəşrlərinə abunə yazılışı haqqının ödənilməsi üçün. Bu məqsədlər üçün Azərbaycan Respublikasının hər bir rezident şəxsi üçün

isə 3000 ABŞ dollarınadək (və ya bu məbləğlərə ekvivalent olan digər valyutada) maneəsiz ötürülə bilər;

e) Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda ödənilən pensiyalar, məhkəmə orqanlarının qərarları əsasında ödənilən alimentlər və digər köçürmələr; məhkəmə, arbitaj, notarial və digər inzibati orqanların xərclərinin ödənilməsinə istiqamətləndirilmiş köçürmələr;

c) qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən respublika xaricinə ödənilən vergilər, rüsumlar və cərimələr;

z) Azərbaycan Respublikası rezidentlərinin xaricdə yerləşən filial və nümayəndəliklərinə, həmçinin törəmə və tabelikdə olan müəssisələrə məqsədlənmiş köçürmələr (baş idarənin müvafiq qərarı olduğu halda), həmçinin müəssisədən baş idarənin hesabına məqsədlənmiş köçürmələr;

i) Azərbaycan Respublikasında təsis olunmuş hüquqi şəxslərin, müvafiq vergi qanunvericiliyinə riayət etmək şərti ilə, xarici təsisçilərinə dividendlərin ödəməsi məqsədi ilə köçürmələr;

ı) əvvəlcədən respublikaya köçürülmüş və ya nağd şəkildə gətirilmiş vəsaitlər (bu haqda gömrük bəyannaməsi təqdim edilmək şərti ilə);

y) xarici banklardan cəlb olunmuş kreditlərin və kredit faizlərinin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr;

k) xarici müəssisə və təşkilatlardan cəlb olunmuş maliyyə yardımlarının, digər borcların və onlar üzrə faizlərin ödənilməsinə yönəldilmiş köçürmələr; g) yuxarıda sadalanmayan digər əməliyyatlar, sağlam xarakter daşıdıqda, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının fərdi icazəsi ilə aparıla bilər.

Müəssisə tərəfindən valyuta hesabı yalnız bir ödəniş valyutasında və yaxud bir valyutadan digər valyutaya konvertasiyası zamanı əlavə xərclərə yol verilməməsi məqsədilə bir neçə ödəniş valyutasında açıla bilər. Axırındı halda müəssisəyə hər bir valyuta növü üzrə hesabdan ayrıca çıxarış təqdim edilir. Hansı hesabın açılmasını müəssisə özü müəyyən edir. Valyuta hesabının açılmasına və onda əməliyyatların həyata keçirilməsinə görə müvəkkil banklar komissiyon rüsumları tuturlar ki, bu məbləğləri də müəssisələr istehsal və ya tədavül xərclərinə

aid edirlər. Valyuta hesablarında yazılışlar ödəniş valyutası və valyuta hesabında əməliyyatın başverməsi tarixinə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qüvvədə olan rəsmi məzənnəsi üzrə onun manat ekvivalentində həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli 16-3/36, İqtisadiyyat Nazirliyinin 6 noyabr 1995-ci il tarixli 04/1-158, Vergilər Nazirliyinin 5 noyabr 1995-ci il tarixli 04-05/309 və Dövlət Statistika Komitəsinin 24 oktyabr 1995-ci il tarixli 8-71 N-li izahat məktubu ilə hazırlanmış "Müəssisələrdə xarici valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydalarına müvafiq olaraq valyuta hesabları və valyuta əməliyyatları üzrə məzənnə fərqləri 83 sayılı "Gələcək dövrün gəlirləri" hesabında əks etdirilir. Müəssisənin xarici valyutasının satışı (valyuta mədaxilinin məcburi satışı da daxil olmaqla) 48 sayır "Sair aktivlərin satışı" hesabında əks etdirilir. Bu hesabın debetində satılmış xarici valyutanın balans dəyəri və bu satışla əlaqədar xərclər, kreditində isə satılmış valyutaya görə müəssisənin aldığı manat örtüyü göstərilir. Bank tərəfindən satmalı olan xarici valyutanın balans dəyəri əvvəlcə müəssisənin sərəncamına müvafiq olaraq yolda olan məbləğ kimi əks etdirilir, manat ekvivalenti hesablaşma hesabına daxil olduqda yolda olan kimi uçota alınan bu valyutanın dəyəri silinir.

Müəssisə xarici valyutanı Azərbaycan Respublikasının daxili valyuta bazarında Azərbaycan Respublikası Milli Bankının rəsmi məzənnəsi üzrə onun manat ekvivalentində həyata keçirilir.

Bu zaman müəssisə xarici valyuta alınması üçün xüsusi rizə forması ilə banka müraciət edir. Xarici valyutanın satın alınması zamanı onun dəyəri xarici valyutanın əməliyyat gününə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qüvvədə olan rəsmi məzənnəsi ilə manata çevrilməsi yolu ilə müəyyən edilmiş məbləğdə cari valyuta hesabında göstərilir.

Xarici valyutanın alış məzənnəsinin Azərbaycan Respublikası Milli Bankının rəsmi məzənnəsindən artıq hissəsi müəssisənin əməliyyat xərcləri kimi göstərilir. Müəssisə hər ay valyuta hesabları üzrə qalıqları Azərbaycan Respublikası Milli Bankının ayın son gününə olan rəsmi məzənnəsi üzrə yenidən qiymətləndirir.

Bu zaman əldə olunan müsbət məzənnə fərqi əməliyyat gəlirləri, mənfi məzənnə fərqi isə əməliyyat xərcləri kimi uçotda əks etdirilir.

Müəssisənin ölkə daxilində və xarici banklardakı valyuta hesablarında olan xarici valyuta ilə pul vəsaitlərinin mövcudluğu və hərəkətləri haqqında məlumatların ümumiləşdirilməsi üçün 223 N-li "Valyuta hesabı" nəzərdə tutulub. "Valyuta hesabına hesabların yerləşdiyi yerə görə iki subhesab açılır. 223-1 "Ölkə daxilindəki valyuta əməliyyatları" 223-2 "Xaricdəki valyuta əməliyyatları"

Müəssisənin valyuta hesabına aşağıdakı mənbələrdən vəsait daxil ola bilər:

- xarici iqtisadi fəaliyyət üzrə məhsulların, iş və xidmətlərin satışından;
- təsisçilər tərəfindən nizamnamə kapitalına qoyuluşlar;
- birja vasitəsilə alınan valyuta vəsaitləri;
- xarici valyutada alınan kredit, borc vasitələri və əvəzsiz maliyyə yardımları;
- ölkə daxilində məhsulların, iş və xidmətlərin xarici valyuta ilə satışı üzrə dövryyələri.

Bu halda qanunvericiliyə uyğun olaraq aşağıdakı sənədləri təqdim etməklə Milli Bankdan bir il müddətinə lisenziya alınmalıdır:

- a) müəssisənin nizamnaməsinin notariusda təsdiq edilmiş surəti,
- b) milli valyutada malların satılmasının və xidmətlərin göstərilməsinin qeyri-mümkünlüyünün səbəbləri göstərilməklə ərizəçiyə lisenziya verilməsinin məqsədəuyğunluğunun iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması,
- v) xarici valyuta ilə satılan malların və göstərilən xidmətlərin siyahısı,
- q) əvvəlki altı ay ərzində ərizəçinin valyuta hesabları üzrə hərəkəti haqqında müvəkkil bankın məlumatı,
- ğ) malların satılmasından və xidmətlərin göstərilməsindən daxil olan təxmini aylıq vəsait,
- e) xarici hüquqi şəxslər, habelə birgə müəssisələr üçün qeydiyyat haqqında şəhadətnamənin notariusda təsdiq edilmiş surəti).

Vəsaitin hesabdan silinməsi əsasən xarici valyuta ilə olan borc və öhdəliklərin ödənilməsi zamanı baş verir.

Valyuta hesabı üzrə bütün daxilolmalar, silinmələr, qalıqlar əməliyyatın baş verdiyi tarixə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qüvvədə olan rəsmi məzənnəsi üzrə manat ekvivalentinə uyğun olaraq uçotda əks etdirilir. Bildiyimiz kimi xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələr valyuta hesabı daxilində iki subhesab (tranzit və cari) açə bilərlər. Daxil olan vəsait öncə tranzit subhesabına, məcburi satışdan sonra qalan hissə cari subhesaba köçürülür. Onların hər iksinin sintetik uçotu 223-cü hesabda aparılır. Bu hesab üzrə istifadə edilən mühasibat yazılışlarının nəzərdən keçirək. Onu da nəzərinizə çatdıraraq ki, hesablaşma hesabında istifadə edilən mühasibat köçürmələri demək olar ki, analoji olaraq burada da təkrar olunur.

Debet	Kredit	Əməliyyatın məzmunu
223	221	Valyuta kassasından daxil olduqda
223	302	Təsisçi tərəfindən təsis haqqı ödənilib
223	222	Yolda olan valyuta məbləği daxil olduqda
223	341, 442	Müsbət məzənnə fərqi əks olunduqda
302	223	Təsisçinin qoyuluşu geri qaytarıldıqda
341, 442	223	Mənfi məzənnə fərqi əks olunduqda
731-8	223	Valyuta vəsaitləri satıldıqda

Uyğun olaraq müəssisənin bankdakı valyuta hesabına həm daxil olan, həm də xaric olan pul vəsaitləri eyni zamanda bankın təqdim etdiyi bank çıxarışında öz əksini tapır. Müəssisənin mühasibat uçotuna dair bütün jurnal- orderlərdə, dövriyyə cədvəlində, balansda və digər sənədlərdə bank hesablarının qalıqları və dövriyyə məbləğləri bank çıxarışı əsasında tərtib edilir və ona uyğun gəlməlidir. Milli Bankda hər dəfə manatın kursu dəyişdikdə, məzənnə fərqi valyuta hesabı üzrə bank çıxarışında əks etdirilir. Burada bankın adı, valyuta hesabının nömrəsi, son və cari əməliyyatların baş vermə tarixləri, ödəmə tapşırığının şifri və nömrəsi, manatla və xarici valyuta ilə mədaxil və məxarijin ümumi dövriyyələri, ilk və son qalıq məbləğləri göstərilir. Əyanilik üçün təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz Bakı Şampan

Şərabları zavodunun timsalında nümunə təqdim edərək, valyuta əməliyyatlarının sənədləşdirilməsi ilə əyani şəkildə tanış olaq.

(manatla)

Tarix	Debet	Kredit	Məbləğ	Məzmunu
25/04/98	223	221	245 000.00	Kassadan valyuta hesabına təhvil verilib
	223	216	3 980 000.0	Alıcıdan daxil olub
	245	223	102 000.00	Komunal xidmət haqqı ödənilib
	431	223	785 000.00	Malsatanın borcu ödənilib
	341	223	960.00	Məzənnə fərqi silinib

Qeyd etdiklərimizi bank çıxarışında göstərək.

«Azəriqazbank» SİB.

1071089 N-li hesabdən çıxarış

25/04/14 tarixinə

1 ABŞ dolları = 0,78 manat

Müx.hes.		Valyuta		Manat	
		Debet	Kredit	Debet	Kredit
İlk qalıq 15/04/14		0.00	40.20	0.00	31.356
161141	11	0.00	61.55	0.00	48.009
161141	12	0.00	1000.00	0.00	780
161141	7	25.62	0.00	19.9836	0.00
161141	8	197.23	0.00	153.8394	0.00
Məzənnə fərqi		0.00	0.00	960.00	0.00
Yekun		222.85	1061.55	173.823	828.009
Son qalıq		0.00	878.90	0.00	685.542

Müəssisə bankdakı hesabına nağd olaraq xarici valyuta təhvil verdikdə bankın təqdim etdiyi üç hissədən ibarət aşağıda göstərdiyimiz formanı (qəbz, elan, order) doldurur. Qəbz pul verilən anda, order isə bank çıxarışı ilə birlikdə müştəriyə qaytarılır.

«Azəriqazbank» Səhmdar İnvestisiya Bankı

«19» İyul 2014-cü il.

Qəbz N -03

VÖİN-

1	3	0	0	0	5	5	5	7
---	---	---	---	---	---	---	---	---

1071196 N-li hesaba köçürmək üçün qəbul edilib.

«AVELANC LTD» firması	Məbləğ		
(müəssisənin adı)	Kod	Valyuta	Manat
İki min ABŞ dolları	001	2 000	1.560
(yazı ilə məbləği)			
Nizamnamə fondu			
(qoyuluşun təyinatı)			
Məmmədov Rəşadət Məmməd o.			
(pul köçürənin soyadı, adı, atasının adı, imzası)	Yekun	2 000	1.560

Mühasibin imzası: __ nəzarətçi: _____ qəbul etdi xəzinədar: _____

«Azəriqazbank» Səhmdar İnvestisiya Bankı

«19» İyul il.

Elan N -03

VÖİN-

1	3	0	0	0	5	5	5	7
---	---	---	---	---	---	---	---	---

1071196 N-li hesaba köçürmək üçün qəbul edilib

«AVELANC LTD» firması	Məbləğ		
(müəssisənin adı)	Kod	Valyuta	Manat
İki min ABŞ dolları	001	2 000	1.560
(yazı ilə məbləği)			
Nizamnamə fondu			
(qoyuluşun təyinatı)			
Məmmədov Rəşadət Məmməd o.			
(pul köçürənin soyadı, adı, atasının adı, imzası)	Yekun	2 000	1.560

Mühasibin imzası: _____ nəzarətçi: _____ qəbul etdi xəzinədar:

«Azəriqazbank» Səhmdar İnvestisiya Bankı «19» İyul 2014-ci il.

Order N -03

VÖİN-

1	3	0	0	0	5	5	5	7
---	---	---	---	---	---	---	---	---

1071196 N-li hesaba köçürmək üçün qəbul edilib.

«AVELANC LTD» firması	Məbləğ		
(müəssisənin adı)	Kod	Valyuta	Manat
İki min ABŞ dolları	001	2 000	1 560
(yazı ilə məbləği)			
Nizamnamə fondu			
(qoyuluşun təyinatı)			
Məmmədov Rəşadət Məmməd o.			
(pul köçürənin soyadı, adı, atasının adı, imzası)	Yekun	2 000	1 560

Mühasibin imzası: _____ nəzarətçi: _____ qəbul etdi xəzinədar:

2223 N-li «Valyuta hesabı» üzrə qalıq və dövriyyələrə operativ nəzarət etmək üçün aşağıdakı formada qalıq-dövriyyə cədvəlindən istifadə oluna bilər.

May 2016-cı il üçün 52-ci hesab üzrə

QALIQ DÖVRİYYƏ CƏDVƏLİ

Valyutanın adı: ABŞ dolları

01/05/2016-cı ilə qalıq: _____

ABŞ dolları kurs (min manat)

Tarix	Cari kurs	223-cü hesabın debetinə, hesabların kreditindən		Debet üzrə yekun		223-cü hesabların kreditinə, hesabların debetindən				Kredit üzrə yekun				Son qalıq
		57 və s. 222				60 və s.		83						
		\$	M	\$	M	\$	M	\$	M	\$	M	\$	M	
03/05	0,78	200	156	200	156	150	117	-	0,8	150	117	450	351	
05/05	0,78	100	78	100	78	60	46,8	-	3,6	60	46,8	490	382,2	
31/05														
Yekun		300	234	300	235	210	163,8	-	4,4	210	163,8	940	733,2	

Bəzən müəssisənin xarici valyuta üzrə kreditor borcunu ödəmək üçün vəsaiti olmur və yaxud çatışmır. Bu halda əgər hesablaşma

hesabında vəsait varsa, müəssisə Bakı Banklararası Valyuta Birjasından valyuta alınması üçün müvəkkil banka aşağıdakı formada ərizə təqdim edir.

«AZƏRİQAZBANK» SİB
BBVB-da valyuta alınması
üçün

ƏRİZƏ

1	3	0	0	0	5	5	5	7
---	---	---	---	---	---	---	---	---

Bakı ş. «18» May 2014-ci il

Təşkilatın adı: «Bakı Şampan Sərabları» Zavodu

V/h – 1071015H/h -415520

Məbləğ manatla/valyutada/ - 50 000 000 (Əlli milyon) manat

Sizə BBVB-da bizim hesabımıza öz adınızdan valyuta almaq, həmçinin bu məqsədlə hesabımızdan vəsaiti silmək səlahiyyəti veririk.

Sizin hesabınıza aparılmış əməliyyatın həcmi məbləğini və bank tarifi əsasən manatla komissiyon haqqını ödəməyi öhdəmizə götürürük.

Valyuta alınır: -641.02564,10 ABŞ dolları

Rəhbər: _____

Baş mühasib:

M.Y.

Müvafiq ərizəyə əsasən BBVB-da- «18» May 2014-cü ildə alınıb -
12.562.81ABŞ dolları _____

Məzənnə - 0.78 manat

Sövdələşmənin manatla həcmi – 87.93967 (əlli milyon) manat

Bankın komissiyon haqqı valyuta ilə 8793 ABŞ dolları

Diler bankın imzası

“AZİNVESTBANK” SİB
BBBB-da VALYUTA ALINMASI
HAQQINDA BANK BİLDİRİŞİ

« 18 » May 2014-cü il ərizəsinə əsasən.

Təşkilatın adı: «Bakı Şampan Sərabları » Zavodu

Valyutanın miqdarı 12 562, 81 ABŞ dolları

Məzənnə 0,78 manat

Manatla məbləği -87.93967 - manat

Bankın komisiyon haqqı valyuta ilə 8793 dolları

Diller bankın imzası:

Aydınlıq üçün ərizədə verilənləri mühasibat yazılışı vasitəsilə göstərək.

(manatla)

Tarix	Debet	Kredit	Məbləğ	Əməliyyatın məzmunu
18/05/2014	222	223	50 000,0	Valyuta alınması üçün ödənilib
	711-1, 721-1	222	500,0	Birja xidməti üzrə faiz tutulub
	223	222	49 500,0	Valyuta hesabına daxil olub
	537	223	40 000,00	Malsatana ödənilib
	711-1, 721-1	223	580,0	Bank xidmət haqqı tutub

Alınmış vəsait bankın tərtib etdiyi xüsusi ödəniş sənədi əsasında benefisiarın hesabına köçürülür.

«AZƏRİQAZBANK» SİB-ə

«Bakı Şampan Sərabları » Zavodundan

VÖİN-

1	3	0	0	0	5	5	5	7
---	---	---	---	---	---	---	---	---

GÖÇÜRMƏ ƏRİZƏSİ N-14

«05» mart 2014-cü il

Bakı ş.

Xahiş edirəm teleks vasitəsilə köçürəsiniz.

Xarici valyuta ilə məbləği: 10 500.00 (On min beş yüz ABŞ dolları)

(rəqəm və yazı ilə)

Köçürməni alan: _____ «BÜROSİT» şirkəti

(benifisiarın adı, ünvanı və sair göstərişləri)

Ölkə, şəhər: Türkiyə, Ankara: _____

Köçürməni alınan bankın və hesab nömrəsi: «EKSİMBANK» Bank,

Ankara şöbəsi ass. 9002343/3 USD

Köçürmənin təyinatı 1/3 N -li 15.01.2014-cü il tarixli müqaviləyə

(benifisiara göndərilməsi) **əsasən mebel üçün göcürülür.**

üçün lazımı məlumatlar) GYB -00100/7070715, 00100/71023314

Köçürmənin xüsusi şərtləri Firmanın Nizamnaməsinə zidd deyil.

Köçürüləcək məbləği bizim sizdəki 107089 N -li hesabdən ödəməyinizi xahiş edirik.

Teleqraf və sair xərcləri 107089 N -li hesabdən silməyinizi xahiş edirik.

Rəhbər: _____

M.Y.

Baş

mühasib: _____

Yuxarıda haqqında bəhs olunan əməliyyatların mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi qaydasını nəzərdə keçirək:

Əməliyyatların məzmunu	Məbləğ (min manat)	Müxabirləşən hesablar	
		debet	kredit
Valyutanın satın alınması: 1ABŞ dolları =3695 manat məzənnəsi üzrə 3000 ABŞ dollarının alınması üçün hesablaşma hesabından köçürülmüşdür	11088	507	223
3000 ABŞ dolları daxil olmuşdur: MB-ın 1 ABŞ dolları = 3474 manat məzənnəsi üzrə cari valyuta hesabına köçürülmüşdür fərq məbləğinə (11088-10422)	10422 666	223-1 341	507 507
Valyutanın satışı: 2000 ABŞ dolları satılmış, 1 dollar=3500 manat məzənnəsi ilə silinmişdir	7000	222	222-2
Manat örtüyü 1 dollar = 3610 manat məzənnəsi üzrə daxil olmuşdur	7220	223	661-8
Eyni zamanda yolda olan vəsait silinmişdir	7000	661-7	222
Valyutanın satışı üzrə xidmətə görə bank tərəfindən 20 dollar məbləğində komissiya haqqı tutulmuşdur: 1 dollar=3500 manat	70	661-4	223-1
Valyuta satışından olan maliyyə nəticəsi silinmişdir	150	661-7	621

Bank müəssisənin şəxsi hesabı üzrə xarici valyutanın hərəkəti haqqında həm tranzit, həm də cari hesabdən çıxarışlar vasitəsilə ona məlumat verir. Uçotun jurnal-order forması tətbiq olunan müəssisələrdə cari valyuta hesabından çıxarışlar əsasında bu hesabın kredit dövriyyələri üçün isə 2/1 N-li jurnal- orderdən, debet dövriyyələri üçün isə 2/1 N-li cədvəl formasından istifadə edilir. Valyuta hesabı üzrə həmçinin analitik uçot vərəqələrindən də istifadə olunur.

2.3. Xarici valyuta əməliyyatlarında məzənnə fərqinin uçotunun təkmiləşdirilməsi məsələləri

Azərbaycan Respublikasında ixrac və idxal əməliyyatlarını uçotu Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli, 24-11 sayılı əmri ilə təsdiq olunmuş və 1 yanvar 1996-cı ildən qüvvədə olan müəssisələrin mühasibat uçotunun Hesab Planı və tətbiqinə dair təlimatla tənzimlənir. Təlimata görə idxal-ixrac əməliyyatlarının uçotu müvafiq olaraq 45 saylı «Yüklənmiş mallar» və 41 saylı «Əmtəələr» adlı analitik hesabın subhesabları üzrə aparılır. Bu isə idxal-ixrac əməliyyatlarının hələ də mühasibat uçotunun müstəqil obyekt hesab olunmadığını təsdiq edir.

İxrac əməliyyatlarının uçotunun bu günün tələbləri səviyyəsində qurulması onun uçot obyektlərinin düzgün seçilməsindən xeyli asılıdır. Bu baxımdan ixrac əməliyyatları üzrə uçot obyektinə aşağıdakıları aid etmək məqsədəuyğun olar ixraca buraxılan əmtəəlik məhsulları, yüklənmiş ixrac malları, ixraca buraxılan əmtəəlik məhsulları, yüklənmiş ixrac malları, yüklənmiş ixrac malları, ixraca əlavə xərclər (manat və ya xarici valyuta ilə), satılmış ixrac malları, ixracdan əldə edilən valyuta gəlirləri.

İdxal-ixrac əməliyyatları zamanı valyuta vasitələrinin yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində və digər hallarda meydana gələn məzənnə fərqlərinin uçotda əks etdirilməsi qaydası XİF-mühasibat uçotunun mübahisəli məsələlərindən hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında bu proses Milli Bankın idarə heyətinin 25 iyul 1997-ci il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikası müvəkkil banklarındakı xarici valyuta hesablarının rejimi haqqında» Qaydalarla, «Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və «Müəssisələrdə xarici valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi Qaydaları» ilə tənzimlənir.

Məzənnə fərqinin mahiyyəti əksər hallarda düzgün qəbul edilmir. Belə hesab edirlər ki, məzənnə fərqi fc/N -li "Mənfəət və zərər" hesabının kreditinə silindikdə

yəni mənfəətə müsbət, debetinə silindikdə mənfə olur. Sintetik hesablar üzrə yaranan məzənnə fərqlərini nəzərdən keçirək:

152, 221, 222, 223, 224, 225, 243, 408 və s. aktiv hesablarda müsbət məzənnə fərqi hesabların manat qiymətini artırır, mənfisi isə azaldır.

431, 543, 534, 401, 501, 503 passiv hesablar üzrə müsbət məzənnə fərqi hesabları manat ekvivalentini artırır, mənfə isə azaldır.

Bunlardan belə nəticəyə gəlirik ki, aktiv hesablar üzrə müsbət məzənnə fərqi son nəticədə mənfəətə, passiv hesablar üzrə isə zərərə silinir. Mənfə məzənnə fərqi isə əksinə olaraq son nəticədə aktiv hesablar üzrə zərərə, passiv hesablar üzrə isə mənfəətə silinir.

Xarici iqtisadi əlaqələrdə müqavilələrin şərtlərində qiymət və ödəniş valyutaları müəyyən edilə bilər. Qiymətin valyutasında malın qiyməti, ödəniş valyutasında isə malın dəyəri ödənilir. Sözsüz ki, qiymət və ödəniş valyutaları eyni olmaya bilərlər. Belə olan halda məzənnə dəyişdikdə məzənnə fərqi iki dəfə (hər valyuta üçün) müəyyən edilir.

Məzənnə fərqlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş və Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış müvafiq qaydalarla tənzimlənir.

Hesabat rübü ərzində məzənnə fərqi yarandıqda xarici valyutalı obyektlər üzrə qalıqlar yenidən qiymətləndirilir. Nəticədə yaranan məzənnə fərqi 83 N-li "Gələcək dövrlərin gəlirləri" hesabın müvafiq yerdən "Məzənnə fərqi" subhesabında uçota alınır. Hesabat dövrünün sonunda həmin hesabın subhesabı üzrə qalıq 80 N-li "Mənfəət və zərər" hesabına silinir.

Aktiv hesablar üzrə məzənnə fərqi

Debet	Kredit	Əməliyyatın məzmunu
321-1, 221, 223, 231, 232, 414, 442		Müsbət məzənnə fərqi
442	321-1, 221, 223, 231, 232, 414, 442	Mənfə məzənnə fərqi
442	621	Hesabat dövrünün sonu-na

		müsbət məzənnə fərqi mənfəətə
621	442	mənfi məzənnə fərqi zərərə silinir

Passiv hesablar üzrə məzənnə fərqi

442	531, 543, 302, 408, 501, 401, 503, 504, 403, 404, 405	Müsbət məzənnə fərqi
531, 543, 302, 408, 501, 401, 503, 504, 403, 404, 405	442	Mənfi məzənnə fərqi
621	442	Hesabat dövrünün sonuna müsbət məzənnə fərqi zərərə
442	621	mənfi məzənnə fərqi mənfəətə silinir

Qalıqlar yenidən qiymətləndirildikdə məzənnə fərqi birbaşa 621N-li hesabda da əks etdirilə bilər. Bu, müəssisənin uçot siyasətindən asılıdır. Lakin qabaqcadan onların uçotunun 442 N-li hesabda aparılması daha məqsəduyğundur. Misal üçün müəssisə 10 000 ABŞ dolları məbləğində mal göndərüb. Hesab sənədləri alıcıya təqdim edilən gün 1 ABŞ dolları 3500 manat, borc ödənilən günə isə 4000 manatdır.

Debet	Kredit	Məbləğ	Əməliyyatın məzmunu
215, 216	602	35 000 000 (10 000x3 500)	Haqq-hesab sənədləri alıcıya təqdim olunub
223	216	40 000 000 (10 000x4 000)	Borc ödənilib
216	621	5 000 000	Əməliyyat üzrə məzənnə fərqi

Valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin uçotda əks etdirilməsi məsələləri MDB alimləri L.Z.Şneydman, N.Q.Volkov, A.L.Volkov, A.L.Yakovlev, P.Y.Pankovskayanın elmi və praktik əsərlərində özünə geniş yer tapmışdır. Azərbaycanda valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin uçotunun normativ bazasını təşkil edən «Müəssisələrdə xarici valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi Qaydaları»na münasibət bildirərkən qeyd etmək lazımdır ki, onun bir sıra çatışmazlıqları, ziddiyyətləri və mübahisə doğuran məqamları

barədə müzakirələr aparmaq məqsəduyğun hesab edilə bilər. Qaydalar görə, valyuta aktivləri istifadə məqsədlərindən asılı olaraq hissələr üzrə yenidən qiymətləndirilməlidir. Bu metodikaya görə 223 sayılı «Valyuta hesabı» üzrə yenidən qiymətləndirmə aparılarkən, hesabda uçota alınan valyuta vəsaitinin hansı hissəsinin müəssisənin sərəncamında qalan dövriyyə vəsaiti, nizamnamə kapitalına pay haqqı kimi qoyulmuş vəsait, bank krediti və borc vəsaitinin olduğunu müəyyənləşdirilməsi tələb olunur və birinci iki halda, sonrakı iki haldan fərqli şəkildə mühasibat yazılışının tətbiqi nəzərdə tutulur.

Fikrimizcə, dünya praktikasında aktivlərin hissə-hissə qiymətləndirilməsi və yenidən qiymətləndirilməsi kimi bölgünün aparılması, bu metodikanın düzgün qurulmadığını təsdiq edir. Belə ki, valyuta vəsaitlərinin qiymətləndirilməsi, iqtisadi mahiyyət baxımından əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsindən fərqlənir. Hər iki halda söhbət müəssisəyə məxsus olan hər hansı aktivin (tələbin) və ya passivin (öhdəliyin) yenidən qiymətləndirilməsinin nəticələrini uçotda əks etdirmək üçün ayrıca balans hesablarının açılması və müəssisəyə məxsus xarici valyuta tərkibli aktivlərin və passivlərin məzənnə fərqinin bu hesabda əks etdirilməsi məqsəduyğundur. Beləliklə, ilin sonuna manatın məzənnəsinin dəyişilməsindən, müəssisənin aktivlərinin və passivlərinin valyuta tərkibindən asılı olaraq, bu hesab üzrə ya debet, ya da kredit qalığı yaranır. Belə olan halda da, maliyyə hesablaşmalarının tərtibi zamanı debet qalığı alınarsa, müəssisənin xüsusi kapitalının real həcmi o qalığ məbləğində azaldılmalı, kredit qalığı olduqda isə artırılmalı, başqa sözlə bu hesab üzrə yaranan kredit qalığı kapitallaşdırılmalıdır. İlk baxımdan 542 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabının olduğu şəraitində, bu məqsədlə ayrıca balans hesabının açılmasının mübahisə doğuracağını nəzərə alaraq, əvvəlcədən onu qeyd edək ki, 542 sayılı hesab təyinatına görə tamamilə başqa əməliyyatlar (məsələn, hər hansı səbəbdən gələcək hesabat dövrlərinə aid olan, lakin cari hesabat dövründə faktiki alınmış gəlirləri əks etdirmək) üçün nəzərdə tutulub və bir qayda olaraq kredit qalığına malik olduğu üçün passiv hesab sayılır. Bizim təklif etdiyimiz hesab inflyasiya tempindən və müəssisənin xarici valyutada aktivlərinin və passivlərinin uyğunsuzluğundan (qısa və ya uzun açıq

valyuta mövqeyindən) asılı olaraq debet və ya kredit qalığına malik ola bilər. Bu səbəbdən də kurs fərqlərinin passiv hesab sayılan 542 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabında uçota alınmasını məqsəduyğun hesab etmək olmaz.

Məzənnə fərqlərinin mühasibat uçotunda əks etdirilməsi qaydalarında nəzərdə tutulan uçot metodikasındakı qeyri-müəyyənliklər, boşluqlar müəssisələr valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin uçota alınması zamanı bir sıra mübahisə doğuran vəziyyət yaratdığından, konkret surətdə bu problemə də münasibət bildirək. Mövcud Qaydalardan belə başa düşülür ki, valyuta borclarına artan (azalan) məzənnə fərqləri hesablandıqda pul vəsaitlərini uçota alan hesabın debetinə (kreditinə); 504 və 505 sayılı hesabların kreditinə (debitinə) məzənnə fərqi məbləğində mühasibat yazılışı verilməlidir. Əvvəla, onu qeyd edək ki, pul vəsaitlərini uçota alan hesablar çoxdur. Bu Qaydalarda onun hamısının nəzərdə tutulması məlum deyil, ikincisi isə pul vəsaitləri kateqoriyasına 223 sayılı hesab da daxil olduğundan, onun valyuta tərkibindən söhbət belə gedə bilməz.

Xarici valyutada bank ssudalarının yenidən qiymətləndirilərkən, bu məsələyə izah verilərək, konkretləşdirilərək qeyd edilir ki, xarici valyutada bank ssudalarının məzənnə fərqləri yalnız 223 sayılı hesabda əks olunmalıdır. Məlumdur ki, xarici valyuta da bank ssudaları nəgd şəkilində kassaya mədaxil oluna, akkreditiv formasında 223 sayılı «Bankda xüsusi hesablar» hesabının müvafiq subhesabında da uçota alın bilər.

Beləliklə də, mövcud qaydalara görə valyuta vəsaitlərini məzənnə fərqlərini şərh edərkən belə bir nəticə çıxarıq ki, orada nəzərdə tutulan metodika inflyasiya tempindən asılı olaraq manatın məzənnəsi aşağı düşdükdə vergi tədiyyəçilərinin, məzənnə qalxdıqda isə büdcənin mənafeyini nəzərə almır. Göründüyü kimi, müəssisələrdə valyuta vəsaitlərinin məzənnə fərqlərinin mövcud Qaydalarda nəzərdə tutulmuş metodikaya uyğun uçot sistemi valyuta vəsaitlərinin uçotunun səmərəliliyini aşağı salır.

III FƏSİL. VALYUTA ƏMƏLİYYATLARININ TƏHLİLİ VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyuta əməliyyatları üzərində nəzarətin təşkilinin əsas istiqamətləri

Valyuta əməliyyatları dedikdə valyutaların göndərilməsi, köçürülməsi və gətirilməsi ilə bağlı olan bütün əməliyyatlar başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əsasən valyuta əməliyyatları sistemi dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- valyuta sərvətlərinə mülkiyyət hüququnun və digər hüquqların keçməsi ilə əlaqədar əməliyyatlar, o cümlədən ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutadan və xarici valyutada ödəniş sənədlərindən istifadə edilməsi;
- valyuta sərvətlərinin Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və göndərilməsi, eləcə də Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi;
- beynəlxalq pul köçürmələrinin həyata keçirilməsi əməliyyatları;

Bütün valyuta əməliyyatlar sistemini cari valyuta əməliyyatlarına və kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatlarına bölmək olar.

Xarici iqtisadi fəaliyyətə xidmət edən cari valyuta əməliyyatları əsasən aşağıdakıları özündə əks etdirir:

10. malların, işlərin və xidmətlərin ixraci və idxalı üzrə hesablaşmaların, eləcə də idxal-ixrac əməliyyatlarının 180 gündən artıq olmayan müddətə kreditləşdirilməsi ilə əlaqədar hesablaşmaların həyata keçirilməsi üçün xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi;

11. 180 gündən artıq olmayan müddətdə maliyyə kreditlərinin alınması və verilməsi;

12. əmanətlər, investisiyalar, kreditlər və kapitalın hərəkəti ilə bağlı olmayan başqa əməliyyatlar üzrə, faizlərin, dividendlərin və digər gəlirlərin Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından köçürülməsi;

ç) Azərbaycan Respublikasına və Azərbaycan Respublikasından qeyri-ticarət xarakterli köçürmələr, o cümlədən əmək haqqı, pensiya, aliment və miras üzrə məbləğlərin köçürülməsi, eləcə də digər bu kimi əməliyyatlar;

Kapitalın hərəkəti ilə bağlı valyuta əməliyyatlarının tərkibinə isə aşağıdakıları aid etmək olar:

6. birbaşa investisiyalar, yəni gəlir əldə etmək və müəssisənin idarə edilməsində iştirak etmək hüququna malik olmaq məqsədilə müəssisənin nizamnamə kapitalına qoyulan sərmayə;

7. qiymətli kağızların əldə edilməsi;

8. torpaq və yerin təkisi də daxil olmaqla binalar, qurğular, eləcə də yerləşdiyi ölkənin qanunvericiliyi ilə daşınmaz əmlak aid edilən digər əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun, habelə daşınmaz əmlak üzərində başqa hüquqların ödənilməsi köçürmələri;

ç) müvəkkil banklar tərəfindən valyuta vəsaitlərinin 180 gündən artıq müddətə depozit cəlb edilməsi;

9. cari valyuta əməliyyatları olmayan bütün digər valyuta əməliyyatları.

Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlər xarici valyuta əməliyyatlarını mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq məhdudiyyətsiz apara bilərlər.

Valyuta əməliyyatları əsasən kapitalın hərəkəti ilə bağlıdır və bu prosesdə rezidentlər Milli Bankın müəyyən etdiyi qaydalara uyğun olaraq fəaliyyət göstərirlər. Hazırda belə qaydalar Milli Bank tərəfindən lisenziyanın alınması ilə həyata keçirilir.

Valyuta əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün rezidentlər xarici valyutada Azərbaycanın müvəkkil banklarında hesab açə bilər. Bu zaman hüquqi şəxslərin rezidentləri üçün müvəkkil bank - iki valyuta hesabı açır;

Tranzit valyuta hesabı və cari valyuta hesabı.

Qeyd etmək lazımdır ki, tranzit valyuta hesabı əmtəə və xidmətlərin ixracından əldə edilən valyuta gəliri hesabına formalaşır. Bu gəlirin bir hissəsi hökmən valyuta bazarında satışa çıxarılır və satılır, yerdə qalan hissəsi isə cari

valyuta hesabında yerləşdirilir ki, bu da rezidentlərin istifadəsi hesabı adlanır. Hər bir pul vahidi adətən, yalnız həmin ölkənin milli sərhədləri daxilində hərəkət edə bilər, bu baxımdan ölkələrin xarici ölkələrlə ticarət və maliyyə əlaqələri yarada bilmələri üçün onların milli pul vahidləri bir-birinə dəyişdirilməlidir. Onların dəyişdirilməsi isə valyuta bazarı vasitəsilə həyata keçirilir. Onu da qeyd etmək ki, valyuta bazarı beynəlxalq maliyyə sisteminin mərkəzi həlqəsidir.

Müasir anlayışlara uyğun valyuta bazarları XIX əsrdə formalaşmışdır. Milli bazarın inkişafı və onların əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində dünya maliyyə mərkəzində aparıcı ölkələrin valyutaları üçün vahid ümumdünya valyuta bazarı meydana gəlmişdir. Onun əsas əməliyyatlarının xarakterik cəhətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

h) Burada alıcı və satıcılar əməliyyatları bilavasitə bir- birilə deyil, vasitəçilər rolunu oynayan bank, digər maliyyə təşkilatları və ya fiziki şəxslərlə həyata keçirirlər;

i) Valyuta əməliyyatları aparmaq üçün valyuta əməliyyatları ilə məşğul olan bank və vasitəçi təşkilatlar daha çox tanınmış şəhərlərdə toplanırlar. Lakin əməliyyatlar müştərilərlə banklar və ya bankların öz aralarında azad bazar şərtləri daxilində aparılır;

j) Valyuta əməliyyatları bütün dünyada növbə ilə sutka ərzində fasiləsiz olaraq aparılır;

k) Valyuta əməliyyatları sadələşdirilmişdir, hesablaşmalar müxbir hesabları üzrə aparılır;

l) Valyuta və kredit risklərini sığortalamaq üçün valyuta əməliyyatları geniş inkişaf etmişdir.

Valyuta bazarları əməliyyatları həyata keçirdikdə aydın olur ki, xarici valyutalar həm nəqd, həm də bank tapşırıqları, valyuta vekselləri, depozit sertifikatları, turist çekləri və s. şəklində ola bilər. Ona görə də valyuta bazarlarında əməliyyatlar həm nəqd, həm də nəqdsiz aparılır. Nəqd valyuta əməliyyatları, adətən xaricə gedən turistlər xırda yığımlarını inflyasiyadan qorumaq istəyənlər tərəfindən aparılır. İxrac və idxalat dəyərlərinin ödənilməsi, xaricə kapital ixrac

kimi iri həcmli valyuta əməliyyatları isə nəqdsiz olaraq bank tapşırıqları, valyuta vekselləri və si istifadə edilməklə həyata keçirilir.

Müddətli təhvil əməliyyatları apararkən bank ilə valyuta alqı-satqısı müqabilində ödəniləcək milli pulun təhvili, 30, 60 və ya 90 gün olmaqla, məlum müddətdən sonra həyata keçirilir. Beləliklə, müqavilənin bu gün bağlanması ilə nəzərdə tutulan müddətin sonunda tətbiq ediləcək məzənnə də indidən müəyyən edilir.

Valyuta əməliyyatlarında beynəlxalq mərkəz kimi London (əməliyyatları 30%-i,) Nyu-York(16%) və Tokio (10%) daha çox çəkiyə malikdirlər.

Hazırda beynəlxalq valyuta əməliyyatlarında ən çox istifadə olunan valyuta dollar olmaqla davam edir. Onun payına bütün valyuta əməliyyatlarının 50%-i düşür. Marka və ienin payı müvafiq olaraq 15 və 10%-dir.

Dünya maliyyə bazarları əməliyyatlarının strukturunda forvard əməliyyatları «svop» əməliyyatlarına nisbətən üstünlük təşkil edir.

Müştərilər valyuta əməliyyatlarının böyük bir hissəsini banklar vasitəsilə həyata keçirirlər. Beynəlxalq ödəmələr də bankların iştirakı ilə aparılır.

Bankların müştəriləri ilə olan əlaqələri pərakəndə valyuta bazarlarını təşkil edir. Valyuta bazarının ikinci tərəfi isə valyuta mövqelərini balanslaşdırmaq üçün bankların öz aralarında apardıqları əməliyyatlardır. Buna banklararası valyuta bazarı və ya valyuta interbankı deyilir.

Müddətli valyuta əməliyyatlarının xarakterik xüsusiyyətlərinə gəldikdə bu valyuta alqı-satqısı haqqında müqavilənin bu gündən başlanması, valyutanın təhvili və digər ödəmənin isə müqavilədə razılaşdırıldığı məzənnə və müddətdə həyata keçirilməsidir. Bir qayda olaraq müqavilə bağlanarkən heç bir ödəniş aparılmır. Təhvil və ödəmə müddəti isə adətən bir ildən az olur.

Belə əməliyyatlar valyuta bazarında fəaliyyət göstərən banklarla müştərilər arasında həyata keçirilir. Onları doğuran əsas səbəb valyuta məzənnəsinin gələcəyinin qeyri-müəyyən olmasıdır. Əgər valyuta məzənnəsindəki gələcək dəyişikliklər məlum olsaydı, bu əməliyyatlara ehtiyac qalmazdı. Bu əməliyyatlardan ən çox gələcəkdə valyuta ilə ödəmə etməli olan və ya valyuta əldə edəcək

idxalatçı, ixracatçı və ya xarici kapital qoyan iş adamları istifadə edirlər. Qiymətlər əvvəlcədən razılaşdırıldığı üçün müddətli müqavilələr belə iş adamlarını gələcəkdə özünü göstərə bilən məzənnə dəyişməsi riskindən qoruyur.

Milli Bankın icazəsi ilə rezidentlər xarici banklardakı hesablarında xarici valyutada ifadə olunmuş pul vəsaitlərinə malik ola bilərlər.

Onu da qeyd edək ki, hüquqi şəxslər kimi rezidentlər qeyri-rezident olan hüquqi şəxslərlə hesablaşmaları həm sərbəst dönerli valyuta ilə, həm də Azərbaycanın beynəlxalq müqavilələrində digər şərtlər nəzərdə tutulmamışdırsa Azərbaycanın milli valyutası ilə həyata keçirirlər.

Qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatları Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən qeyri-rezidentlər tərəfindən valyuta qanununvericiliyinə uyğun olaraq həyata keçirirlər. Bütün qeyri-rezidentlər valyuta əməliyyatlarını Azərbaycanda olan müvəkkil banklar tərəfindən həyata keçirirlər. Onlar bu banklarda bir qayda olaraq həm xarici valyuta, həm də manatla hesab açmaq hüququna malikdirlər.

Açılan hesablar qeyri-rezidentlərin idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılmasına xidmət edir.

Məlum olduğu kimi qeyri-ticarət xarakterli valyuta əməliyyatları da mövcuddur ki, bu əməliyyatlar əsasən xarici valyutaların Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi əməliyyatlarının, həmçinin Azərbaycan Respublikasının ərazisindən xaricə köçürülməsi, aparılması prosesini əhatə edir. Burada valyuta qiymətlərinin ixracı və idxalı fiziki olaraq gömrük sərhədindən keçirilməsi kimi başa düşülür.

Qeyri-ticarət valyuta əməliyyatlarını həm rezidentlər, həm də qeyri-rezidentlər eləcə də hüquqi və fiziki şəxslər həyata keçirə bilərlər.

Sərbəst valyuta bazarına malik olan ölkələrdə fiziki və hüquqi şəxslərin bu bazarda apardıqları əməliyyatlar, valyuta alqı-satqıları tamamilə sərbəstdir. Valyuta nəzarəti sistemi mövcud olan ölkələrdə isə dövlət valyuta bazarına birbaşa müdaxilə edir və valyuta əməliyyatlarını öz nəzarəti altına alır. Əgər bu nəzarət bütün əməliyyatları əhatə edirsə, bu sahədə dövlət inhisarı mövcud olur.

Valyuta nəzarəti məhdud və geniş miqyasda olmaqla iki formada özünü göstərir, məhdud valyuta nəzarəti valyuta əməliyyatlarının bank və birja orbitrajları vasitəsilə nəzarətə tabe edilməsidir.

Geniş mənada valyuta nəzarəti çoxtərəfli valyuta məhdudlaşdırmalarının tətbiqi ilə həyata keçirilir. Valyuta siyasətinin tərkib hissəsi kimi valyuta məhdudlaşdırmaları aşağıdakıları nəzərdə tutur:

8. Beynəlxalq ödəmələrin, kapital köçürmələrinin, mənfəətin xaricə aparılmasının, qızıl, pul nişanları və qiymətli kağızların hərəkətinin tənzimlənməsi;

9. Xarici valyutanın sərbəst alqı-satqısının qadağan edilməsi;

10. Valyutaya malik olma hüququnun dövlətə verilməsi və bütün xarici valyuta və digər valyuta dəyərlərinin dövlətin əlində cəmləşməsi.

Onu da qeyd etmək ki, valyuta məhdudlaşdırmalarının aşağıdakı prinsipləri mövcuddur:

- valyuta əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılması (valyuta nəzarəti orqanları tərəfindən idxalatçı və borcların xarici valyuta əldə etməsi üçün icazə verilməsi);

- valyuta hesablarının tam və qismən dondurulması;

- valyuta döənərliliyinin məhdudlaşdırılması. Bu qeyd olunanlara müvafiq olaraq müxtəlif kateqoriyaya malik hesablar açılır: sərbəst döənərli, daxili, ikitərəfli sazişləri üzrə klirinqi, blokirovka olunmuş hesablar və s.

Bununla yanaşı valyuta məhdudlaşdırmalarının iki əsas sahəsi fərqləndirilir:

Tədiyyə balansının cari əməliyyatları (ticarət və «görünməyən» əməliyyatları) və maliyyə əməliyyatları (kapital və kreditlərin hərəkəti, mənfəət köçürmələri və digər ödəmələr).

Tədiyyə balansında cari əməliyyatları üzrə aşağıdakı məhdudlaşdırmalar tətbiq edilir;

- bu ölkədə xarici ixracatçıların mal satışından əldə etdikləri daxil olmaların dondurulması, onların həmin vəsaitdən istifadə etmək imkanlarının məhdudlaşdırılması;

- idxalatçılara xarici valyuta satışının məhdudlaşdırılması (yalnız valyuta nəzarəti orqanının icazəsi olduqda);

- milli valyuta ilə xarici mal satışının qadağan olunması;
- idxalın xarici valyuta ilə ödənilməsinə qadağa qoyulması;

Bəzən idxalçıların ixracatçılara avans ödəmələrinə nəzarət

edilir, ixracatçıların milli valyutaya satışı üçün məhdudiyyət (30 gün) müəyyən edilir. Məqsəd həmin vəsaitdən möhtəkirlik məqsədi üçün istifadə edilməməsidir.

3.2. Valyuta əməliyyatlarının təhlilinin vəzifələri və informasiya mənbələri

Xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması ilə əlaqədar olaraq yüz minlərlə müəssisə və təşkilatların xaricə sərbəst əlaqələrə başlaması onları beynəlxalq əmək isə bölgüsünün subyektinə çevirməklə yanaşı, həm də valyuta əməliyyatlarında qarşılıqlı tərəf müqabil kimi çıxış etməyə şərait yaratmışdır. Bu valyuta əməliyyatlarının həcmində miqdar, xarakterində isə keyfiyyət dəyişikliklərini şərtləndirmişdir.

Valyuta əməliyyatlarının təhlili xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlilinin əsas bölmələrindən hesab olunur. Təhlilin predmetinə xarici valyuta ilə alqı-satış (və yaxud başqa ölkələrin valyutalarına, eləcə də milli valyutalara mübadilə) və xarici valyutada qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatları (ödəniş sənədləri, fond qiymətləri və digər borc öhdəlikləri), həmçinin ixrac əməliyyatlarından əldə edilən valyuta gəlirləri daxildir. Bu günə qədər valyuta əməliyyatlarının təhlilinin metodiki əsaslarını müəyyənləşdirən xüsusi təlimat mövcud deyildir.

Lakin, bütün bunlara baxmayaraq valyuta əməliyyatlarının iqtisadi və hüquqi baxımdan mahiyyəti və onun əsas anlayışları bir sıra qanunverici və normativ sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bu sənədlərdə təsbit olunmuş prinsiplərə və istiqamətlərə istinadən valyuta əməliyyatlarının təhlilinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur.

- kontraktda razılaşdırılmış şərtlərə uyğun olaraq valyuta əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi dərəcəsinin və keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi;

- valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsinin ölçülməsi;

- valyuta vəsaitlərindən istifadənin rasionallığının qiymətləndirilməsi;

- valyuta əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində təsərrüfat daxili ehtiyatların aşkara çıxarılması və onun əsasında tədbirlər proqramının işlənilib hazırlanması.

Valyuta əməliyyatlarının təhlili zamanı iqtisadi təhlilin və statistikanın müxtəlif üsullarından istifadə olunur: məntiqi (detallaşdırma, müqayisə, ümumiləşdirmə), statistik (nisbi, mütləq və orta kəmiyyətlər, qruplaşdırma, dinamika sırası, indekslər), riyazi (riyazi proqramlaşdırma, riyazi təhlili, integral, ehtimal nəzəriyyəsi), evristik və başqaları.

Təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili zamanı informasiya mənbəyi kimi operativ və mühasibat uçotunun və hesabatlarının məlumatlarından istifadə olunur. Onların siyahısına aşağıdakıları aid etmək olar:

- Müəssisənin əsas fəaliyyəti üzrə balansı, 1 №-li forma;
- Mənfəət və zərərlər haqqında hesabat, 2 №-li forma;
- İdxal- ixrac mallarının qalıq cədvəli, 5 №-li forma;
- İdxal-ixrac mallarının və xidmətlərinin göndərişi və satışı haqqında hesabat, 15 №-li forma;
- İdxal-ixrac əməliyyatları üzrə qaimə xərcləri haqqında hesabat, 18 №-li forma;
- Xarici kreditor və debitor borclarının vəziyyəti haqqında hesabat, 23 №-li forma;
- Fondların və ehtiyatların vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat, 24 №-li forma və s.

Yuxarıda sadalanan hesabat formaları ilə yanaşı valyuta vəsaitlərinin təhlilinin informasiya mənbələri sırasında ilkin uçot məlumatları, valyuta hesabının dövriyyəsi, auditor yoxlamalarının yekun aktının materialları, Bakı Banklararası Valyuta Birjasının keçirdiyi hərraclarının nəticələri çıxış edir.

«Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə valyuta əməliyyatları Milli Bankın müəyyənləşdirdiyi rəsmi məzənnə uyğun olaraq manatla aparılır. Bu zaman əməliyyatlar onun baş vermə tarixindəki kursa müvafiq sürətdə rəsmiləşdirilir. Bundan əlavə mühasibat hesabatlarının tərtibi zamanı valyuta vəsaitlərinin dəyəri həmin tarixə məzənnəyə əsaslanmaqla aparılır. Eyni zamanda müəssisə və təşkilatların

kassalarında, hesablaşma və digər hesablarında olan vəsaitlər, eləcə də pul və ödəniş sənədləri, qısa müddətli qiymətli kağızlar, məqsədli maliyyələşdirmənin qalıqları, büdcədən və ya xarici mənbələrdən daxilolmalar da əməliyyatın baş vermə tarixinə manatla qiymətləndirilir.

Valyuta əməliyyatlarının təhlili aşağıdakı ardıcılıqlar üzrə aparılır:

- e) Xarici valyutada fond qiymətlilərinin (qiymətli kağızlarla əməliyyatların) təhlili;
- f) Valyuta əməliyyatları ilə əlaqəli ödəniş sənədlərinin təhlili;
- g) Təşkilatın müvəkkil banklar vasitəsilə həyata keçirdiyi xarici valyutaların alqı-satqısı üzrə əməliyyatların təhlili;
- h) İdxal və ixrac əməliyyatlarından valyuta daxilolmalarının və sərfəsinin təhlili;
- i) Valyuta vəsaitlərindən səmərəli istifadə göstəricilərinin təhlili;
- j) Valyuta əməliyyatlarının rasionallığını artırmaq üçün təsərrüfatdaxili ehtiyat mənbələrinin aşkara çıxarılması və gələcək dövr üzrə tədbirlər proqramının işlənilib hazırlanması.

3.3. Xarici valyutalarda fond qiymətlilərinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraiti ilə əlaqədar olaraq müəssisələr azad şəkildə pul vəsaitlərini əldə etmək, onların müəyyən fəaliyyətə qoymaq imkanlarına malik olublar.

Xarici valyutalarda qiymətli kağızların portfel anlayışı -özündə qiymətli kağızlara müxtəlif qoyuluşları, fəaliyyətvaxtını birləşdirir.

İstənilən investisiya portfelinə müəyyən sayda səhmlər, veksellər və s. qiymətli kağızlar daxildir.

Müəssisə maliyyə investisiya siyasətini seçərkən öz qarşısına müxtəlif məqsədlər qoya bilər.Ümumi şəkildə onlaraşağıdakılardır:

- d) Faizlərin əldə olunması;
- e) Kapitalam saxlanılması;
- f) Kapitalam yüksəlməsinin təminatı.

Bu məqsədlər alternativ ola və qiymətli kağızların portfel üsullarının müxtəlif növlərini özündə birləşdirə bilər. Məsələn, əgər əsas məqsəd - faizlərin əldə olunması olarsa, onda yeni, lakin geniş fəaliyyət göstərən müəssisələrin qiymətli kağızlarından ibarət olan «aqressiv» portfel növünə üstünlük veriləcəkdir. Və ya əksinə, əgər müəssisənin qarşısında əsas məqsəd kapitalın saxlanması olarsa, onda məşhur investorların malik olduqları böyük müəssisələrin qiymətli kağızlarından ibarət portfeldən istifadə ediləcəkdir. Bu portfel konservativ portfel adlanır.

Müəssisənin məqsədləri dəyişilərsə, o aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- g) kapitalın saxlanması və artırılması (məzənnə dəyərinin artmasının qiymətli kağızlara nisbəti);
- h) qiymətli kağızların əldə edilməsi;
- i) qiymətli kağızlar vasitəsi ilə defisit məhsullara, xidmətə, əmlaka çıxış;
- j) xoldinq strukturunun yaranması, fəaliyyətin genişlənməsi;

k) birja bazarlarında məzənnənin svit olmaması ilə əlaqədar qiymətli kağızlara nəzarət və s.

Bu məqsədlərdən birini seçilməsi ilə əlaqədar müəssisə özü üçün qiymətli kağızlar paketindən ibarət müxtəlif növ portfel formaları yarada bilər.

Gəlir əldə etmək məqsədi ilə yaranan qiymətli kağızlar portfeli. Belə portfellərin əsas məqsədi - cari gəlirlərin əldə olunmasıdır. Bu portfellərə malik müəssisələr bazarda qoyuluşlarını ortadan daha çox faiz, dividend gətirən qiymətli kağızlara qoyurlar.

Riskli qoyuluşlar portfeli - Əsasən yeni yaranmış «aqrəssiv» müəssisələrin qiymətli kağızlarından ibarət olmaqla, yeni texnologiyanın tətbiqinə yönəldilən qoyuluşlardır. Balanslaşdırılmış portfel - yüksək riskə malik qiymətli kağızların toplusundan ibarətdir.

Müəyyənləşdirilmiş portfel - müəyyən məqsədə çatmaq üçün istifadə olunan qoyuluşlardır. Bu məqsədlərə aşağıdakıları göstərmək olar:

- l) milli portfellər;
- m) xarici dövlətlərin qiymətli kağızlarından ibarət portfel;

Portfellərin yaranması zamanı müəssisə onların gətirdiyi gəlirlə yanaşı, ləğv olunma müddətini də bilməlidir.

Azərbaycanın fond bazarında hər şeydən əvvəl daxili valyuta ilə dövlət borc öhdəlikləri tədaviyədir. Bu istiqrazlar keçmiş SSRİ-nin «ВНЕШЭКОНОМБАНК»-in «dondurulmuş» hesablarının sahibləri qarşısındakı dövlətin valyuta ilə borc öhdəliklərinin örtülməsi məqsədinə xidmət edirdi. Həmin istiqrazlar beş seriyada aşağıdakı müddətlər üzrə buraxılmışdır. I seriya - 1 il (2010), II seriya - 3 il (2011), III seriya-6 il (2012), IV seriya -10 il (2013), V seriya 15 il (2014). İstiqrazların nominal dəyəri 1000 ABŞ dollarıdır.İstiqrazlara görə illik kupon gəlirləri ödənilir ki, onun da dərəcəsi 3 faizdir. Mühasibat uçotunda kupon gəlirlərinin uçotu 80 sayılı «Mənfəət və zərərlər» hesabında aparılır və «Maliyyə nəticələri haqqında» hesabatın 060-cı sətrində əks etdirilir.

Valyuta istiqrazları ikinci qiymətli kağızlar bazarında tədavül hüququna malikdir. Belə qiymətli kağızların alqı-satqısı ABŞ dolları ilə yanaşı, digər xaricivalyutalarla, eləcə də manatla da aparıla bilər. Təhlil zamanı xarici valyuta ilə qiymətli kağızların bazar qiyməti, onun kotirovkası əsasında müəyyənləşdirilir.

Eyni zamanda təhlil zamanı onu da nəzərdəni qaçıрмаq olmaz ki, valyuta ilə qiymətli kağızlar tədavülə buraxıldığı tarixdən ötən hər bir aydan bir mühasibat uçuğu və hesabatlarında yenidən qiymətləndirilir. Yenidən qiymətləndirmələr nəticəsində məzənnə fərqi yaranır ki, bu mövzu əvvəlki fəsildə daha geniş şərh olunmuşdur.

Xarici valyutada fond qiymətlilərinin təhlilinin informasiya bazasını 2 sayılı «Mənfəət və zərərlər haqqında» hesabatın, 08 sayılı «Kapital qoyuluşu» hesabının «Qiymətli kağızlarla kapital qoyuluşu» sub hesabının, 06 sayılı «Uzun müddətli maliyyə qoyuluşları» hesabının «Qiymətli kağızlar» subhesabının, 58 sayılı «Qısa müddətli maliyyə qoyuluşları» hesabının «Qiymətli kağızlar» subhesabının, 83 sayılı «Gələcək dövrün xərcləri» hesabının «Məzənnə fərqi» subhesabının və 48 sayılı «Səyr aktivlərin satışı» hesabının məlumatları təşkil edir. Mühasibat hesabatlarının köməyi ilə xarici istifadəçilər üçün onun elementlərinin açılışı olmadan təhlil aparmaq mümkün deyildir. İdarəetmə heyətinin tələbatının ödənilməsi üçün valyuta ilə qiymətli kağızlar üzrə aparılan təhlil prosesi isə əsasən aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- Müəssisənin valyuta ilə maliyyə qoyuluşlarının, portfel investisiyalarının gəlirliliyinin amillə təhlili;
- Qiymətli kağızların (cari və örtülmüş) ayrı-ayrılıqda gəlirliliyinin müqayisəli təhlili.

Qiymətli kağızların ayrı-ayrılıqda gəlirliliyinin müqayisəli təhlili həmçinin investorların maraqlarının informasiya təminatı üçün də aparılır. Bu zaman mütləq və nisbi göstəricilər hesablanır:

- Mütləq göstəricilər

- 1) Cari gəlir - bu ABŞ dolları ilə illik kupon gəliridir.

Düsturu belədir:

$$K\ddot{O}_i = \frac{0,03 \times N \times 360}{360}$$

Burada, N - qiymətli kağızın nominal dəyəridir.

- 2) Qiymətli kağızların örtülmə anına gəlirliyi ($\sum_{i=1}^n K\ddot{O}_i$) - bu örtülmə anına kupon gəlirlərinin ABŞ dolları ilə məbləğidir. Aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$\sum_{i=1}^n K\ddot{O}_i = n \times K\ddot{O}$$

Burada, n- kupon dövrlərinin sayıdır.

- 3) Qiymətli kağızların bütün dövrü ərzində ABŞ dolları ilə ümumi gəliri

$$K\ddot{O} = \sum_{i=1}^n K\ddot{O}_i + (H - P)$$

Burada, P- Qiymətli kağızın ABŞ dolları ilə əldə olunma (faktiki) qiymətidir.

• Nisbi göstəricilər

- 1) Cari gəlirlilik ($\ddot{O}$),%

$$\ddot{O}_1 = \frac{KQ \times 100}{P}$$

- 2) Qiymətli kağızların örtülmə anına gəlirlik $\ddot{O}_{k\ddot{o}}$,%

$$Q_{K\ddot{O}} = \frac{KQ_i \times 100}{P}$$

- 3) Qiymətli kağızların bütün dövrü ərzində ABŞ Dolları ilə ümumi gəliri,%

$$Q_{ug} = \frac{U_g \times 100}{P}$$

Təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz Bakı Şampan Şərabları Zavodunun məlumatları əsasında praktiki misallara müraciət edək. 2014-cü ilin may ayına II seriyalı daxili qısamüddətli dövlət valyuta borc öhdəlikləri örtülmüşdür. İstiqrazların nominal dəyəri 1000 ABŞ dollarıdır. 31.12.2014 -cu il tarixə Milli Bankın rəsmi məzənnəsi 7300 manatın 1 ABŞ dolları,

istiqrazların ödənilməsi tarixinə 8150 manat 1ABŞ dolları nisbəti bərabərliyindədir. Həmin istiqrazlar üzrə məzənnə fərqi 850 min manat olmuş və 542 sayılı «Gələcək dövrün gəlirləri» hesabının kreditinə silinmişdir.

Bu zaman təşkilatın həmin istiqrazların istifadəsi ilə laqədar olaraq və digər amillərin hesabına maliyyə nəticələrini hesablamaq üçün ilk növbədə Milli Bankın istiqraz vərəqələrini örtməsi tarixinə rəsmi məzənnəsi ilə bu məqsədə yönəldilmiş vəsaitin manatla ifadəsi tapılır.

$$1000 \text{ dollar} \times 8150 / 1 \text{ dollar} = 8\,150\,000 \text{ manat};$$

31 dekabr 1999-cu il tarixə mövcud olan Milli Bankın rəsmi məzənnəsi ilə örtülmüş istiqrazların balans qiyməti aşağıdakı kimi olacaq.

$$1000 \text{ dollar} \times 7300 / 1 \text{ dollar} = 7\,300\,000 \text{ manat};$$

Balans qiyməti və istiqrazların örtülməsi tarixinə məzənnə fərqi aşağıdakı kimi olacaqdır.

$$8\,150\,000 - 7\,300\,000 = 850\,000 \text{ manat};$$

İstiqrazların örtülməsindən maliyyə nəticəsi belə olacaqdır.

$$850\,000 + 7\,300\,000 = 8\,150\,000 \text{ manat}.$$

Beləliklə, II seriyalı daxili qısamüddətli dövlət valyuta borc öhdəliklərinin (istiqrazlarının) örtülməsi nəticəsində müəssisənin mənfəəti 8150 min manat, o cümlədən sair satışdan 850000- manat və satışdan kənar gəlirlərdən 7300 min manat artmışdır.

Ödəniş sənədlərinə daha çox veksəl aid edilir. Veksəl- dəqiq müəyyən edilmiş formada tərtib olunan və üzərində qeyd olunmuş məbləği vaxtı çatdıqda ödəməyi tələb etmək hüququ verən borc öhdəliyidir. Veksellər sadə və örtülmə veksellərdən ibarətdir.

Sadə veksəl veksəl verənin (borclunun) veksəl saxlayana müəyyən müddətdən sonra vekselin üzərində göstərilmiş pul məbləğini ödəməyi haqqında sadə və heç bir şeylə şərtləndirilməmiş öhdəliyini əke etdirən yazılı sənəddir. Örtülmə veksəl (tratt) veksəl verənin pul vəsaitinin müəyyən edilmiş müddətdə və yerdə ödəməyi və onu alajaq şəxə ödəməsi haqqında şərtsiz əmrini əke etdirən yazılı sənəddir. Ödəmə veksəl əməliyyatlarında üç tərəf iştirak edir: 1)

veksel verən (trassant), 2) vekseli əldə edən (veksel saxlayan -remitent, remitentveksel üzrə ödəməni tələb etmək hüquqna malikdir.) 3) ödəyici (trassat).Trassat ödəməni həyata keçirəndir.

Sadə vekselin üzərində ödəmənin tarixi və yeri, veksel üzrə pulu alacaq şəxsin adı, vekselin tərtib olunduğu tarix və yer, veksel verənin adı və imzası və «veksel» sözü olmalıdır. Ötürmə vekselin üzərində isə «veksel» sözü, müəyyən məbləğdə pulu ödəmək haqqında təklif, ödəmənin vaxtı və yeri, vekselin tərtib olunduğu tarix və yer, trassantın imzası olur. Ötürmə veksel trassat tərəfindən aksept edilməli, yəni trassat ödəməyə razılığını bildirməli və vekselin üz tərəfində «ödəməyi öhdəmə götürürəm» və ya «veksel akseptləşdirilmişdir» sözlərini yazıb imzalayaraq, onu trassanta göndərməlidir.

Veksellər həmçinin maliyyə və kommersiya xarakterli olurlar. Maliyyə vekselləri borc müqaviləsinin reallaşdırılması zamanı ödənişə qəbul edilmiş vekseldir. Maliyyə vekseli 183 sayılı «Kapital qoyuluşları» hesabının «Qiymətli kağızlara qoyuluşlar» subhesabında, 182 sayılı «Uzun müddətli maliyyə qoyuluşları» hesabının «Qiymətli kağızlar» subhesabının, 234 sayılı «Qısa müddətli maliyyə qoyuluşları» hesabının «Qiymətli kağızlar» subhesabında uçota alınır. «Valyuta tənzimi haqqında» Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə görə, xarici valyutada veksellərin dövriyyə braxılmasını məhdudlaşdıran bir sıra məhdudiyyətlər tətbiq olunmuşdur. Bu Azərbaycanda veksel dövriyyəsinin tənzimləyəcək qanunverici və normativ bazanın formalaşmaması ilə izah oluna bilər. Belə ki, hər bir ölkədə veksel əməliyyatlarının tənzimlənməsi üçün xüsusi sənədlər və normativ aktlar, təlimat və əsasnamələr qəbul edilir. Veksellərin beynəlxalq səviyyədə dövriyyəsinin tərtibi isə 1939 -cu ildə Cenevrədə qəbul edilmiş müqavilələrlə tənzimlənir. Bu müqavilə Cenevrə veksel konvensiyası adlanır.

Azərbaycan Respublikası hələ də bu konvensiyaya qoşulmamışdır.

Kommersiya vekseli alqı-satqı, göndəriş və podrad müqavillələrin reallaşdırılması zamanı ödənişə qəbul edilən vekseldir. Mövcud normativ sənədlərə görə, mühasibat uçotunda kommersiya veksellərinin alışı və verishi

malalan və sifarişçilərlə, malgöndərən və podratçılarla hesablaşmalar hesabında aparılır.

Valyuta vekselləri ilə əməliyyatların daxili təhlilinin informasiya bazasını 08 sayılı «Kapital qoyuluşu» hesabının «Qiymətli kağızlarla kapital qoyuluşu» sub hesabının, 06 sayılı «Uzun müddətli maliyyə qoyuluşları» hesabının «Qiymətli kağızlar» subhesabının, 234 sayılı «Qısa müddətli maliyyə qoyuluşları» hesabının «Qiymətli kağızlar» subhesabının, 431 sayılı «Malgöndərən və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının «Göndərilmiş veksellər» subhesabının və 211 sayılı «Malalan və sifarişçilərlə hesablaşmalar» hesabının «Alınmış veksellər» subhesabının analitik məlumatları təşkil edir.

Valyuta veksellərinin xarici təhlilini xarici istifadəçilər üçün hazırlanmış mühasibat hesabatlarının xüsusi açıılışları olmadan aparmaq mümkün deyil. Valyutaveksellərinin tədavülü ilə əlaqədar əməliyyatların təhlili metodikasına təsərrüfat fəaliyyəti təhlil etdiyimiz Bakı Şampan Şərabları Zavodunun məlumatları əsasında nəzərdən keçirək. Cədvəldə təqdim edilmiş məlumatlar əsasında xarici valyutada təşkilatın verdiyi və aldığı veksellərə müvafiq surətdə təmin olunmuş debitor və kreditor borclarının nisbi (**) və mütləq (**) artımını, həmçinin artım tempini (**) müəyyən edək.

Cədvəl 3.3.1
ABŞ dolları ilə

Göstəricilərin adı	İlin əvvəlinə qalığı	İlin sonuna qalığı
Verilmiş veksellər	600 000	380 000
Alınmış veksellər	240 000	327 000

Xarici valyuta ilə verilmiş veksellər üzrə kreditor borclarının mütləq dəyişməsinə hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur.

$$A_m^k = V_k^b - V_c^b$$

Burada, V_k^b - ABŞ dolları ilə ilin sonuna verilmiş veksellərin məbləğidir;

V_c^b - ABŞ dolları ilə ilin əvvəlinə verilmiş veksellərin məbləğidir.

Deməli, cədvəl məlumatlarından istifadə etsək, onda $A_m^k = 380 - 600 = 220$ ABŞ dolları;

Xarici valyuta ilə alınmış veksellər üzrə debitor borclarının mütləq dəyişməsinə hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur.

$$A_m^D = V_k^a - V_c^a$$

Burada, V_k^a - ABŞ dolları ilə ilin sonuna alınmış veksellərin məbləğidir;

V_c^a - ABŞ dolları ilə ilin əvvəlinə alınmış veksellərin məbləğidir.

Deməli, cədvəl məlumatlarından istifadə etsək, onda $A_m^D = 327 - 240 = +87$ ABŞ dolları;

Xarici valyuta ilə verilmiş veksellər üzrə kreditor borclarının nisbi dəyişməsinə hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur.

$$A_b^k = \frac{A_{km}}{V_{km}} \times 100 = \frac{-220}{600} = -36,7\%$$

Xarici valyuta ilə alınmış veksellər üzrə debitor borclarının nisbi dəyişməsinə hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə olunur.

$$A_b^d = \frac{A_{dm}}{V_{dk}} \times 100 = \frac{87}{240} \times 100$$

Kreditor borclarının artım (azalma) tempi

$$T_b^k = \frac{V_{vk}}{V_{vn}} \times 100 = \frac{380}{600} \times 100 = 63,3\%$$

Xarici valyuta ilə təmin olunmuş veksellər üzrə debitor borclarının artım (azalma) tempi

$$T_b^d = \frac{V_{bk}}{V_{bn}} \times 100 = \frac{327}{240} \times 100 = 136,2\%$$

Beləliklə, hesablanmış göstəricilər təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etdiyimiz Bakı Şampan Şərabları Zavodunda təşkilata verilmiş veksellər üzrə borcların həcmnin ilin əvvəlinə veksellər üzrə kreditor borclarının həcmi ilə müqayisədə mütləq ifadədə 220000 ABŞ dolları, nisbi ifadədə isə 36,7 % azaldığını təsdiq edir. Eyni zamanda alınmış veksellər üzrə debitor borclarının həcmi ilin

əvvəlinə olan müvafiq göstərici ilə müqayisədə 87 ABŞ dolları və ya 36,2% artmışdır.

3.3.1. cədvəlin məlumatlarına və aparılmış hesablamaların nəticələrinə əsaslanmaqla debitor və kreditor borclarının mütləq ifadədə dəyişikliklərinə təsir göstərən amilləri təhlil etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edək.

Cədvəl 3.3.2.
ABŞ dolları ilə

Göstəriciləri n adı	İlin əvvəlinə qalıq	Götürül müş öhdəliklər	Örtülmüş öhdəliklər	İlin sonuna qalıq
Verilmiş veksellər	600 000	3680 000	3900 000	380 000
Alınmış veksellər	240 000	1560 000	1473 000	327 000

Əvvəlcə verilmiş veksellər üzrə kreditor borclarının mütləq ifadədə dəyişikliklərini nəzərdən keçirək. Bunu hesablamaq üçün məlum düstura mürəjət edək.

$$A_m^k = V_k^b - V_c^b = 380 - 600 = -220 \text{ ABŞ dolları}$$

Verilmiş veksellər üzrə kreditor borclarının mütləq ifadədə dəyişikliklərinə amillərin təsirini aşağıdakı düsturla hesablayaq.

$$V_u^b + V_{il}^k = O_v^m + V_v^m$$

Burada, V_u^m - ilin əvvəlinə ABŞ dolları ilə verilmiş veksellərin məbləğidir;

V_{il}^k - hesabat ilərzində ABŞ dolları ilə verilmiş veksellərini məbləğidir;

O_v^m - hesabat

ilərzində ABŞ dolları ilə örtülmüş (ödənilmiş) veksellərinin məbləğidir;

V_v^m - ilin sonuna ABŞ dolları ilə verilmiş veksellərin məbləğidir.

$$A_m^k = 3680 - 3900 = 220 \text{ ABŞ dolları}$$

Beləliklə, il ərzində kreditor borclarının təşkilatdan yenidən silinmiş veksellərin hesabına artımı (368 ABŞ dolları məbləğində), eyni zamanda verilmiş veksellərin örtülməsi hesabına azalması (390 ABŞ dolları məbləğində) müşahidə olunmuşdur. İkinci amilin təsir dərəcəsi daha güclü olmuş və nəticədə kreditor borcları 220 ABŞ dolları azalmışdır.

Xarici valyuta ilə alınmış veksellərlə təmin olunmuş debitor borclarının mütləq ifadə dəyişməsi 187 ABŞ dolları;

Xarici valyuta ilə alınmış veksellə təmin olunmuş debiitor borclarının mütləq ifadədə dəyişikliklərinə amillər müxtəlif təsir edilir.

Burada, a)- ilin əvvəlinə ABŞ dolları ilə alınmış veksellərin məbləğidir;

b)- hesabat ili ərzində ABŞ dolları ilə alınmış veksellərini məbləğidir;

c)- hesabat ili ərzində ABŞ dolları ilə alınmış veksellərini məbləğidir;

d)-ilin sonuna ABŞ dolları ilə alınmış veksellərin məbləğidir.

Beləliklə, il ərzində debiitor borclarının təşkilatdan yenidən silinmiş veksellərin hesabına artımı (1560 ABŞ dolları məbləğində), eyni zamanda alınmış veksellərin ödənilməsi hesabına azalması (1473 ABŞ dolları məbləğində) müşahidə olunmuşdur. Birinci amilin təsir dərəcəsi daha güclü olmuş və nəticədə veksellərlə təmin olunmuş debitor borcları 87 ABŞ dolları azalmışdır.

3.4.Kommersiyatəşkilatlarının firmaların xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan maliyyə nəticələrinin təhlili

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsində əsas göstərici hesab olunur. Məhz bu baxımdan iqtisadi təhlil firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin formalaşması prosesini, onun yaranmasına təsir edən amillərin hesablanmasını və qiymətləndirilməsini əhatə edir. Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəət göstəricisi aşağıdakı kimi formalaşır: 1) Xarici bazarda həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarından yaranan mənfəət; 2) Müəssisənin investisiya fəaliyyətindən yaranan mənfəət; 3) Müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, lisenziyaların və patentlərin alqı-satqısından yaranan gəlir; Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsi sayılan mənfəət göstəricisi aşağıdakı kimi formalaşır: 1) Xarici bazarda həyata keçirilən ticarət əməliyyatlarından yaranan mənfəət; 2) Müəssisənin investisiya fəaliyyətindən yaranan mənfəət; 3) Müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, lisenziyaların və patentlərin alqı-satqısından yaranan gəlir; Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəəti müəyyən etmək üçün idxal-ixrac əməliyyatlarından yaranan gəlirin məbləğindən həmin əməliyyatların həyata keçirilməsinə sərf edilən məsrəfləri çıxmaq lazımdır. İdxal-ixrac əməliyyatlarına sərf edilən məsrəflərin uçotu Azərbaycan Respublikasının Vergi Kodeksinə uyğun aparılır. Vergi Kodeksinə görə əsas məsrəflərin tərkibinə aşağıdakı maddələr daxil edilir: 1) İxrac edilən məhsulların istehsalı prosesində çalışan fəhlələrin əmək haqqı; 2) Bu fəhlələrin əmək haqqından sosial sığortaya ayırmalar; 3) İxrac edilən məhsulların istehsalı prosesində sərf olunan xammal və əsas materialların dəyəri; 4) Kommersiya xərcləri; Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya xərcləri məsrəflərin tərkibində böyük xüsusi çəkiyə malik olmaqla əmtəənin qiymətinin

40-50%-ni təşkil edir. Kommersiya xərcləri «ilk növbədə» göndərmələrin ilkin və yaxud bazis şərtlərindən asılıdır. Kommersiya xərclərinin tərkibinə aşağıdakılar aiddir: 1) Əmtəənin sifarişçiyə göndərilməsi üçün hazırlıq xərcləri (kəmiyyətin və keyfiyyətin yoxlanılması); 2) Yükləmə-boşaltma xərcləri; 3) Beynəlxalq nəqliyyatda və ölkə daxilində nəqliyyat xərcləri; 4) Yolda olan əmtəələrin qorunması və sığortası xərcləri; 5) Gömrük vergisi; 6) Kommersiya krediti üzrə faizlər; 7) Bank xidməti ilə əlaqədar xərclər; Kommersiya xərclərini və bununla əlaqədar olaraq mənfəətin məbləğini dəqiq müəyyən etmək üçün həmin xərcləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək lazımdır: 1) Milli valyuta ifadəsində kommersiya xərcləri; 2) Xarici valyuta ilə kommersiya xərcləri; 3) Müstəqim kommersiya xərcləri; 4) Bölüşdürmə yolu ilə maya dəyərinə daxil edilən kommersiya xərcləri; Müstəqim kommersiya məsrəflərinə əmtəələrin alınması, daşınması və satılması ilə əlaqədar olaraq xərclər aiddir. Praktikada bölüşdürmə yolu ilə maya dəyərinə daxil edilən kommersiya məsrəflərinə aşağıdakılar aid edilir: 1) Bank xərcləri; 2) Reklam xərcləri; 3) Marketing xərcləri; Göründüyü kimi, firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin məbləğinə təsir edən ən mühüm amil idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə sərf edilən xərclərin məbləğidir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində həmin xərclərin düzgün uçota alınması və onların təhlil edilib qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu baxımdan idxal və ixrac mallarının satışından yaranan gəlirlər haqqında dəqiq məlumat almaq üçün həmin əməliyyatları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq lazımdır: 1) İxrac mallarının satışından yaranan gəlirlər; 2) İdxal mallarının satışından yaranan gəlirlər; 3) Marketing və reklam xidmətlərinin göstərilməsi və onlardan yaranan gəlirlər; 4) Sair iş və xidmətlərin satışından yaranan gəlirlər; Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin formalaşma prinsiplərini bu qayda ilə öyrəndikdən sonra həmin mənfəətin məbləğinə təsir göstərən amilləri təsnifləşdirmək lazımdır. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) Xarici iqtisadi əməliyyatlar üzrə kommersiya xərcləri; 2) Kommersiya krediti üzrə

verilən faizlər; 3) İdxal və ixrac əməliyyatları üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə görə ödənilmiş və yaxud alınmış cərimələr; 4) Ümitsiz borcların silinməsindən itkilər; 5) Valyuta kurslarının fərqi; 6) Müştərək fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar əməliyyatlardan yaranmış mənfəətin məbləğinin dəyişməsi; 7) Əmlakın icarəyə verilməsi ilə əlaqədar yaranan gəlirlərin məbləğinin dəyişməsi; 8) Əmtəələrin (iş və xidmətlərin) yola salınması və qorunması ilə əlaqədar yaranan itkilər (təbii normadan artıq);

Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətini kəmiyyət göstəriciləri üzrə qiymətləndirdikdən sonra həmin prosesi müəyyən hesabat dövrü üçün keyfiyyət göstəriciləri üzrə də öyrənmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq uçot və hesabat məlumatları əsasında müəssisənin fəaliyyətini hərtərəfli xarakterizə edən kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri sistemi işlənib hazırlanır. Həmin göstəricilər içərisində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarının səmərəliliyi göstəriciləri mühüm yer tutur. Axırncı göstərici məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan gəlirlə idxal-ixrac əməliyyatlarına sərf edilən məsrəfləri müqayisəyə etməyə imkan verir. Lakin, səmərəlilik göstəricisi bütövlükdə idxal-ixrac əməliyyatlarının faydalılıq dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verməsinə baxmayaraq, bu parametr vasitəsilə praktikada müəssisənin (firmanın) işinin rentabellik səviyyəsi qiymətləndirilmir. Bununla əlaqədar olaraq firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini öyrənərkən rentabellik göstəricisinin hesablanması və onun təhlili metodikasının işlənib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, firma xarici iqtisadi əməliyyatları həyata keçirmək üçün müəyyən aktivlərə və yaxud dövriyyə kapitalına malik olur. Bu zaman rentabellik səviyyəsini müəyyən etmək üçün firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəətin məbləği aktivlərin orta illik dəyərində bölünür. Firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətindən yaranan mənfəət dedikdə ixrac və daxili qiymətlərlə müəyyənləşdirilən (idxal malları üçün) və il ərzində ixrac, yenidən ixrac, idxal üzrə əmtəələrin (iş və xidmətlərin) satışının dəyəri başa düşülür. İqtisadi təhlil prosesində firmanın sərəncamında olan aktivlərin (dövriyyə və

saitinin) orta illik dəyərini müəyyən etmək üçün ixrac-idxal əməliyyatlarında yerləşən vəsaitlərin dövr sürətini hesablayarkən istifadə olunan analoji formuladan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$CO = \frac{\frac{O_1}{2} + O_2 + O_3 + \dots + O_{n-1} + \frac{O_n}{2}}{n-1} \quad (3.33)$$

Müvafiq surətdə firmanın xarici iqtisadi əməliyyatlarının rentabellik səviyyəsini əvvəllər istifadə etdiyimiz formula əsasında hesablamaq mümkündür:

$$O_{\text{u}\phi} = \frac{B_{\text{u}\phi}}{CO_{\text{u}\phi}} = \frac{B_{\text{ə}\phi} + B_{\text{u}\phi}}{CO_{\text{ə}\phi} + CO_{\text{u}\phi}} \quad (3.34)$$

Burada: $O_{\text{g}\text{if}}$ – firmanın idxal-ixrac əməliyyatları üzrə dövriyyə vəsaitinin hər bir manatına düşən gəliri; $B_{\text{g}\text{if}} = B_{\text{g}\text{f}} + B_{\text{i}\text{f}}$ – idxal-ixrac mallarının satışından yaranan gəliri; $CO_{\text{g}\text{if}} = CO_{\text{g}\text{f}} + CO_{\text{i}\text{f}}$ – firmanın idxal-ixrac aktivlərinin orta illik dəyərini göstərir. İdxal və ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş dövriyyə aktivlərinin hər bir manatına düşən gəlirin məbləğini müəyyən etmək üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək zəruridir:

$$O_{\text{ə}\phi} = \frac{B_{\text{ə}\phi}}{CO_{\text{ə}\phi}} = O_{\text{u}\phi} = \frac{B_{\text{u}\phi}}{CO_{\text{u}\phi}} \quad (3.35)$$

Burada: $O_{\text{g}\text{f}}$ və $O_{\text{i}\text{f}}$ – müvafiq surətdə ixrac və idxal əməliyyatlarına qoyulmuş dövriyyə aktivlərinin hər manatına düşən gəlirin məbləğini; $V_{\text{g}\text{f}}$ və $V_{\text{i}\text{f}}$ – idxal və ixrac üzrə əmtəələrin (iş və xidmətlərin) satışından yaranan gəliri; $CO_{\text{g}\text{f}}$ və $CO_{\text{i}\text{f}}$ – ixrac və idxal əməliyyatlarına qoyulmuş dövriyyə aktivlərinin orta illik dəyərini göstərir. Əmtəələrin ixracı və idxalı əməliyyatlarını eyni zamanda həyata keçirən firmalar üçün bu üç göstəricisinin hesablanması məqsədəuyğundur. Birinci göstərici ($O_{\text{g}\text{if}}$) ümumi rentabelliği, ikinci ($O_{\text{g}\text{f}}$) və

üçüncü (O_{if}) göstəricilər isə ixrac və idxal əməliyyatlarının rentabelliğini ifadə edir.

Firmanın işinin rentabellik səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) İdxal, ixrac və daxili qiymətlərin səviyyəsinin dəyişməsi; 2) İdxalın, ixracın və əmtəə dövriyyəsinin strukturunun dəyişməsi; 3) İdxal və ixrac əməliyyatları prosesində istifadə olunan aktivlərin (dövriyyə vəsaitinin) orta illik dəyərinin dəyişməsi; İdxal və ixrac əməliyyatları prosesində istifadə olunan aktivlərin mütləq ifadədə məbləği aşağıdakı göstəricilərə əsasən müəyyən olunur: 1) Xarici iqtisadi əməliyyatların həcminə görə; 2) İdxal və ixrac əməliyyatları prosesində istifadə olunan vəsaitin dövr sürətinə görə; Qeyd etmək lazımdır ki, dövriyyə aktivlərinin hər bir manatına düşən gəlirin məbləği dövriyyə kapitalının dövr sürətini xarakterizə etmir. Ona görə də yuxarıda verilən formulaları riyazi şəkildə aşağıdakı kimi çevirmək lazımdır:

$$O_{\Phi} = \frac{B_{\Phi}}{CO_{\Phi}} = \frac{B_{\Phi}}{3_{\Phi}} \times \frac{3_{\Phi}}{CO_{\Phi}} \quad (3.36)$$

Burada: $\frac{B_{\Phi}}{3_{\Phi}} = \Theta_{\frac{\tau}{o}}$ - firmanın əmtəə dövriyyəsinin səmərəliliğini; $\frac{3_{\Phi}}{CO_{\Phi}}$ - isə

dövriyyə aktivlərinin il ərzindəki dövrlərinin sayını göstərir. Aktivlərin dövr sürətini müəyyən etmək üçün il ərzindəki günlərin sayını dövriyyə aktivlərinin dövrlərinin sayına bölmək lazımdır:

$$OD = \frac{CO_{\Phi} \times D}{3_{\Phi}} \quad (3.37)$$

Onda yalnız ayrılıqda idxal və ixrac əməliyyatları ilə məşğul olan firmalar üçün yuxarıda göstərilən formulalar aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$O_{gf} = \frac{B_{\Phi}}{3_{\Phi}} \times \frac{3_{\Phi}}{CO_{\Phi}}; \quad O_{uf} = \frac{B_{uf}}{3_{uf}} \times \frac{3_{uf}}{CO_{uf}} \quad (3.38)$$

Burada: V_{gr} -ixrac üzrə əmtəələrin satışından yaranan gəliri, Z_{gr} - milli valyuta ilə əmtəənin maya dəyərini, $\frac{B_{əf}}{3_{əf}}$ -əmtəələrin ixracının səmərəliliyini, $\frac{3_{əf}}{CO_{əf}}$ -ixrac üzrə aktivlərin dövrlərin sayını, $\frac{B_{uf}}{3_{uf}}$ -əmtəələrin idxalının səmərəliliyini, $\frac{3_{uf}}{CO_{uf}}$ -isə aktivlərin (idxal üzrə) dövrlərinin sayını göstərir.

Sonuncu üç formula müəssisənin (firmanın) idxal-ixrac əməliyyatlarına sərf etdiyi vəsaitin hər manatına düşən gəliri tam xarakterizə edir. Öz növbəsində, səmərəlilik göstəricisinin səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) İdxal, ixrac və daxili qiymətlərin səviyyəsi; 2) Əmtəə dövriyyəsinin strukturu; 3) Kommersiya xərclərinin səviyyəsi; Digər tərəfdən, idxal-ixrac əməliyyatlarına qoyulmuş dövriyyə kapitalının dövrlərinin sayı və dövr sürəti aşağıdakı amillərdən asılıdır: 1) Daşımanın təşkili; 2) Satışın şərtləri; 3) Əmtəələrin bazada və anbarda saxlanma müddəti; 4) Sənəd dövriyyəsinin təşkili; 5) Hesablaşma və ödəmələrin forma və növləri; Göstərilən amillərin təsirini hesablamaq və idxal-ixrac əməliyyatlarını müəyyən etmək üçün aşağıdakı formada cədvəl tərtib edək.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, ixrac üzrə dövriyyə aktivlərinin hər bir manatına düşən gəlirin məbləği 0,6 manat artmışdır. İxracdan yaranan gəlirin məbləği də, öz növbəsində, 51000 min manat yüksəlmişdir. Bu artım aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

1) Aktivlərin məbləğinin (2381 min manat) artmasının təsiri:

$$2381 \times 8,0 = 19048 \text{ min manat};$$

2) Rentabellik səviyyəsinin yüksəlməsinin təsiri (0,61 manat)

$$52381 \times 0,61 = 31952 \text{ min manat}.$$

Cədvəl 3.8

<i>Göstəricilər</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>Kənarlaşma (+; -)</i>
I.Əmtəələrin (iş və xidmətlərin) ixracı üzrə			
1.Satından yaranan gəlirlər (B_g)	400000	451000	+51000
2.Məsrəflər, bütövlükdə (Z_g)	500000	550000	+50000
O cümlədən			
a) Daxili buraxılış qiyməti (Q)	460000	508000	+48000
b) Kommersiya xərcləri (H_F)	40000	42000	+2000
3.İxracın səmərəliliyi, %-lə	80,0	82,0	+2,0
4.Dövlərin sayı	10,0	10,5	+10,5
5.İxrac edilmiş əmtəələrin dəyəri	50000	52381	+2381
6.Gün hesabı ilə dövriyyənin müddəti	36,5	34,8	-1,7
7.Dövriyyə aktivlərinin hər manatına düşən gəlirin məbləği	8,0	8,61	+0,61
II.Əmtəələrin (iş və xidmətlərin) idxalı üzrə			
1.Gəlirin məbləği	600000	650000	+50000
2.Məsrəflərin cəmi	400000	442177	+42177
O cümlədən			
a) İdxal faktura qiyməti	380000	419177	+39177
b) Respublika daxilində və respublikadan xaricdə kommersiya xərcləri	20000	23000	+3000
3.İdxalın səmərəliliyi, %-lə	150,0	147,0	-3,0
4.İdxalın aktivləri	26667	32753	+6086
5.İdxal üzrə dövrlərin sayı	14,0	13,5	-0,5
6.Gün hesabı ilə bir dövriyyənin müddəti	26,1	27,0	+0,9
7. İdxal üzrə dövriyyə aktivlərinin hər manatına düşən gəlirin məbləği	22,5	19,8	-2,7
III.Əmtəə dövriyyəsi üzrə			
1.Gəlirlərin məbləği	1000000	1101000	+101000
2.Məsrəflərin cəmi	900000	992177	+92177
O cümlədən			
a) Alish qiyməti üzrə	840000	927177	+87177
b) Kommersiya xərcləri	60000	65000	+5000
3.Mal dövriyyəsinin səmərəliliyi, %	111,1	110,9	-0,2
4.Firmanın (müəssisənin) aktivlərinin cəmi	76667	85134	+8467
5.Dövlərin sayı	11,7	11,6	-0,1
6.Gün hesabı ilə bir dövriyyənin müddəti	31,1	31,3	10,2
7.Firmanın hər bir manat aktivlərinə düşən gəlirin məbləği	13,0	12,9	-0,1

Birinci amilin iqtisadi mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qiymətlərin səviyyəsi, kommersiya xərcləri və dövriyyə kapitalının dövr sürəti dəyişmədiyi halda xarici iqtisadi əməliyyatların artımı avtomatik olaraq bu əməliyyatlara edilən qoyuluşların məbləğini proporsional ldaraq yüksəldir. İkinci amil isə keyfiyyət amili sayılır. Dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin məbləğini

xarakterizə edən formuladan göründüyü kimi bu göstəriciyə iki amil təsir göstərir:

- 1) Səmərəliliyin dəyişməsi: $(82,0-80,0=2,0)$;
- 2) Aktivlərin dövrlərinin sayı: $(10,5-10,0=+0,5)$.

Onda hesablamalar aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$1) O_o = \frac{B_{\text{zo}}}{3_{\text{zo}}} \times \frac{3_{\text{zo}}}{CO_{\text{zo}}} = 0,8 \times 10,0 = 8,0 \text{ manat}$$

$$2) O_1 = \frac{B_{\text{z1}}}{3_{\text{z1}}} \times \frac{3_{\text{z1}}}{CO_{\text{z1}}} = 0,82 \times 10,5 = 8,61 \text{ manat}$$

$$3) 8,61-8,0=+0,61 \text{ manat};$$

$$4) 52381 \times 0,61 = 31952 \text{ min manat.}$$

İndi isə səmərəliliyin və dövriyyə aktivlərinin dövrlərinin sayının dəyişməsinin təsirinin integral metodu vasitəsilə hesablanması metodikasını verək:

- 1) Effektliliyin dəyişməsinin təsiri

$$10,0 \times 0,02 + \frac{0,02 \times 0,5}{2} = 0,205 \text{ manat}$$

- 2) Dövlərin sayının artması

$$0,80 \times 0,5 + \frac{0,02 \times 0,5}{2} = 0,402 \text{ manat}$$

İki amilin birgə təsiri: $0,205+0,402=0,607 \text{ manat.}$

İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində ixracın səmərəliliyinə təsir edən amillərin təsir dərəcəsini hesablayıb qiymətləndirmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə etmək məqsəduyğundur:

$$\Theta_{\text{z}} = \frac{B_{\text{z}}}{3_{\text{z}}} = \frac{B_{\text{z}}}{Q + H} \quad (3.39)$$

Formuladan göründüyü kimi, ixracın səmərəliliyinə üç amil təsir göstərir: 1) Gəlirlərin məbləğinə birbaşa təsir göstərən ixrac qiymətlərinin səviyyəsinin dəyişməsi; 2) Əmtəənin (iş və xidmətlərin) daxili dəyərini müəyyən edən daxili qiymətlərin və kommersiya xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsi; 3) İxracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsi;

Bu amilləri təhlil edib qiymətləndirmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır:

Cədvəl № 3.9

Göstəricilər	Formuladakı işarələr	2006	2007		Artım (qr3-qr2)
			plan	fakt	
A	B	1	2	3	4
1.Xalis gəlirlərin məbləği	X	400000	440000	451000	+11000
2.Əmtəələrin daxili dəyəri	Y	460000	500000	508000	+8000
3.Kommersiya xərcləri	Z	40000	43000	42000	-1000
4.Kommersiya xərclərinin əmtəə-daxili dəyərinə nisbəti,%-lə		8,7	8,7	8,3	-0,4
5.Məsrəflərin yekunu		860000	543500	550000	+6500
6.İxracın səmərəliliyi, %-lə		80,0	80,96	82,0	+1,04

Cədvəldəki 2-ci sütunun məlumatları ixracın plan dəyərini göstərir. Bu zaman əmtəələrin miqdarı və onların kəmiyyət strukturu hesabat dövrünü, kommersiya xərclərinin səviyyəsi və ixrac qiymətləri isə keçən ili xarakterizə edir. Birinci və ikinci sütunların müqayisəsi ixracın səmərəliliyinin 0,96%(80,96-80,0) artdığını göstərir. Bu hər şeydən əvvəl ixracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsi hesabına baş vermişdir. İkinci və üçüncü sütunların məlumatlarını müqayisə etməklə qalan üç amilin təsirini müəyyən etmək mümkündür. Bunun üçün təhlilin loqarifma metodundan istifadə etmək məqsəduyğundur:

1) İxrac qiymətlərinin dəyişməsinin təsiri (A_x):

$$A_x = \frac{\Delta x}{\Delta y + \Delta Z} \times \ln\left(\frac{y_1 + Z_1}{y_0 + Z_0}\right) = \frac{11000}{8000 - 1500} \times \ln\frac{508000 + 42000}{500000 + 43000} = 0,0168 \times 100 = 1,68\%;$$

2) Daxili qiymətlərin dəyişməsinin təsiri (A_y):

$$A_y = \frac{\Delta f - A_x}{\Delta y + \Delta Z} \times \Delta y = \frac{0,0104 - 0,0168}{8000 - 1500} \times 8000 = -0,1259 \times 100 = -1,26\%;$$

3) Kommersiya xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsinin təsiri (A_z):

$$A_z = \Delta f - A_x - A_y = 1,04 - 1,68 - (-1,26) = 0,62\%$$

Beləliklə, ixracın səmərəliliyi 2%(82-80) yüksəlmişdir ki, bu da aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

- 1) İxracın kəmiyyət strukturunun dəyişməsi +0,96%;
- 2) İxrac qiymətlərinin səviyyəsinin yüksəlməsi +1,68%;
- 3) Daxili buraxılış qiymətlərinin dəyişməsi -1,26%;
- 4) Kommersiya xərclərinin səviyyəsinin aşağı düşməsi +0,62%.

Beləliklə, dörd amilin birgə təsiri 2%(0,96+1,68-1,26+0,62) olacaqdır. Əmtəələrin ixracı üzrə firmanın işinin yaxşılaşdırılması ehtiyatlarını müəyyən etmək üçün hər bir amilin təsiri ayrı-ayrılıqda öyrənilməli və detallandırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, idxal əməliyyatları üzrə səmərəliliyin təhlili analoji metodika vasitəsilə aparılır.

Məlumdur ki, xarici iqtisadi əməliyyatların rentabelliği müxtəlif formulalar vasitəsilə hesablanır:

1) Xarici iqtisadi fəaliyyətin ümumi (balans) rentabelliği (R_{br})=

$$\frac{\text{balans mənfəəti (P}_{br})}{\text{firmanın aktivlərinin orta illik dəyəri (SO)}}$$

2) Xalis rentabellik səviyyəsi (R_H)=

$$\frac{\text{xalis mənfəət (P}_H)}{\text{firmanın aktivlərinin orta illik dəyəri (SO)}} \times 100\%$$

Lakin, bu formulalar rentabellik səviyyəsinə təsir göstərən amilləri hesablamağa və qiymətləndirməyə imkan etmir. Ona görə də rentabellik səviyyəsini xarakterizə edən formulanı aşağıdakı kimi çevirmək lazımdır:

$$R_{br} = \frac{P}{SO} = \frac{P}{V} \times \frac{V}{SO} = \left(\frac{K}{V} - \frac{i}{V} \right) \times \frac{V}{Z} \times \frac{Z}{SO}$$

Formuladan göründüyü kimi rentabellik səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir: 1) Dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti; 2) Xarici iqtisadi əməliyyatların səmərəliliyi; 3) Tədavül xərclərinin və yaxud kommersiya xərclərinin səviyyəsinin dəyişməsi; 4) Xarici iqtisadi əməliyyatlardan yaranan mənfəətin məbləğinin dəyişməsi; Bu amillərin təsirini hesablamaq üçün iqtisadi təhlilin zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bunun üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır.

Cədvəl 3.10

<i>Göstəricilər</i>	<i>2006</i>	<i>2007</i>	<i>Artım (+, -)</i>
1.Aktivlərin (dövriyyə kapitalının) orta illik dəyəri, min manat	10000	12000	+2000
2.Balans mənfəəti, min manat	2000	1100	-900
3.Balans mənfəətinin səviyyəsi, %-lə	2,500	1,310	-1,190
4.Dövriyyə kapitalının dövriyyəsinin sayı	10,000	9,167	-0,133
5.Dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin məbləği	8,000	7,000	-1,000
6.Ümumi rentabellik səviyyəsi, %-lə	20,000	9,167	-10,833

Cədvəl məlumatlarından istifadə etməklə yuxarıda sadalanan amillərin təsir dərəcəsini hesablayaq:

1) Ümumi kənarlaşma:

$$\Delta R = R_{br1} - R_{br0} = 9,167 - 20 = -10,833$$

Bu kənarlaşmaya əsas iki amil təsir göstərə bilər: a) Balans mənfəətinin səviyyəsinin dəyişməsi; b) Dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin məbləğinin dəyişməsi; Bu iki amilin təsirini hesablamaq üçün aşağıdakı riyazi hesablamaları aparmaq lazımdır:

$$1) 2,5 \times 8,00 = 20,0\%$$

$$2) 1,310 \times 8 = 10,480\%$$

$$3) 1,310 \times 7 = 9,167\%$$

Onda balans mənfəətinin səviyyəsinin dəyişməsinin rentabellik səviyyəsinə təsiri aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$10,480 - 20,0 = -9,520\%$$

Dövriyyə kapitalının hər manatına düşən gəlirin məbləğinin dəyişməsi rentabellik səviyyəsinin -1,313% aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur:

$$9,167 - 10,480 = -1,313\%$$

Beləliklə, iki amilin birgə təsiri -10,833% olacaqdır. Yəni

$$-9,520 + (-1,313) = -10,833\%$$

İqtisadi təhlilin növbəti mərhələsində araşdırmanı dərinləşdirərək balans mənfəətinin artımına təsir göstərən amillərin təsiri dərəcəsini müəyyən etmək mümkündür. Bu zaman aşağıdakı formuladan istifadə etmək məqsədəuyğundur:

$$P_{br} = SO \times U_n \times O$$

$$1) 10000 \times 2,5 \times 8 : 100 = 2000 \text{ min manat};$$

$$2) 12000 \times 2 \times 8 : 100 = 2400 \text{ min manat};$$

$$3) 12000 \times 1,310 \times 8 : 100 = 1258 \text{ min manat};$$

$$4) 12000 \times 1,310 \times 7 : 100 = 1100 \text{ min manat};$$

Bu hesablamalardan sonra amillərin təsirini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

1) Dövriyyə aktivlərinin məbləğinin dəyişməsinin təsiri:

$$2400-2000=+400 \text{ min manat};$$

2) Balans mənfəətinin səviyyəsinin dəyişməsinin təsiri:

$$1258-2400=-1142 \text{ min manat};$$

3) Dövriyyə kapitalının hər bir manatına düşən gəlirin məbləğinin dəyişməsinin təsiri:

$$1100-1258=-158 \text{ min manat};$$

Aparılmış hesablamaların düzgünlüyünü aşağıdakı kimi müəyyən etmək mümkündür:

$$1100-2000=-900=400-1142-158$$

Bazar münasibətləri şəraitində xarici iqtisadi əlaqələr firmanın, konsernin, səhmdar cəmiyyətlərinin və s. təsərrüfat fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Məhz bu zaman xarici bazarda satış üçün məhsul istehsalının zərurililiyi aşağıdakı amillərlə şərtlənir: 1) Qiymət konyukturası; 2) Daxili milli bazarın məhdudluğu; 3) Dünya bazarında inhisar vəziyyətindən istifadə imkanları; 4) «Daxili» rəqabətin yüksək səviyyəsi; 5) Sərbəst dövrəli valyutanın əldə edilməsi zərurililiyi; Qeyd etmək lazımdır ki, qapalı pul sisteminin nəticəsi olaraq firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında sonuncu amil əhəmiyyətli rol oynayır; 6) İstehsalın və idarəetmənin təşkilinin təkmilləşdirilməsi; Beynəlxalq bazarda ölkə daxilindəkindən fərqli olaraq rəqabətin yüksək səviyyədə olması məhsulun keyfiyyətini və onun rəqabət qabiliyyətini daim yüksəltməyi tələb edir. Qeyd etmək ki, xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması amilləri bazar münasibətləri sistemində mühüm rola və əhəmiyyətə malikdir.

Göründüyü kimi, müasir şəraitdə xarici iqtisadi əlaqələrin stimullaşdırılmasının əsas amili əldə edilmiş valyutanın həcmidir. Həmin valyuta məbləği daxili və xarici bazarda məhsul satışından, göstərilən injiniring xidmətindən, xarici firmalarda iştiraka görə əldə edilən pul gəlirindən və s. yaranır. Məhz

buna görə də iqtisadi təhlil prosesində firmanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin strategiyasını müəyyən edərkən yaranan iqtisadi effektin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də iqtisadi ədəbiyyatda xarici iqtisadi fəaliyyətin son nəticələrini xarakterizə edən əsas keyfiyyət göstəricisi kimi «müəssisənin sərəncamında qalan valyutanın həcmi» göstəricisi işlədilir. Valyuta gəlirlərinin həcmi göstəricisi ilə yanaşı iqtisadi təhlil prosesində ixrac məhsullarının rentabelliği göstəricisindən də istifadə olunur. İxrac məhsullarının rentabelliği göstəricisini müəyyən etmək üçün məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirinin məbləğini həmin məhsulların istehsalına sərf olunan məsrəflərin cəminə (müəssisənin sərəncamında olan valyutanın müqayisəli alıcılıq qabiliyyəti nəzərə alınmaqla) bölmək lazımdır. Xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini dəqiq qiymətləndirmək üçün bir sıra əlavə spesifik göstəricilərdən də istifadə edilə bilər. Əgər firma eyni zamanda xarici iqtisadi fəaliyyətin bir neçə formasından istifadə edərsə, onda səmərəliliyi qiymətləndirmək üçün rentabellik göstəricisindən (əməliyyatın miqyası nəzərə alınmaqla) istifadə olunur. Həmin göstəricisini müəyyən etmək üçün əldə edilmiş səmərəni həmin formanın həyata keçirilməsi ilə bağlı olan məsrəflərin cəminə bölmək lazımdır. Əgər xarici iqtisadi fəaliyyətin yeni forması tətbiq olunarsa, onda rentabellik göstəricisini müəyyən etmək üçün əvvəllər istifadə edilmiş forma ilə bağlı faktiki məsrəfləri yeni formanın tətbiqi zamanı yaranan məsrəflərlə (analoji əməliyyatlar üzrə) müqayisə etmək və qiymətləndirmək lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində səmərəlilik göstəricisi rolunda xarici iqtisadi əməliyyatların rentabellik səviyyəsinin dinamikası çıxış edə bilər. Bu göstəricini müəyyən edərkən həm ümumilikdə və həm də ayrı-ayrı əmtəə qrupları üzrə valyuta məbləğinin xarici iqtisadi əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan məsrəflərə nisbətini tapmaq lazımdır. Bu göstərici yalnız dinamikada öyrəniləndə mənası olur. Bundan başqa iqtisadi təhlil prosesində kontraktların və müqavilələrin müqayisəli rentabellik göstəricisindən də istifadə olunur. Bu göstəricini hesablayarkən valyuta gəlirlərinin həcmi, dövr, yenidən təkrar olunma və digər şərtlər nəzərə alınır.

Valyuta resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili prosesində təkcə sərbəst valyuta resurslarının investisiyalasdırılmasının nəticələrini deyil, həmçinin firmanın, konsernin, səhmdar cəmiyyətinin və s. valyuta fondundan istifadənin səmərəliliyini nəzərə almaq lazım gəlir. Qeyd edək ki, müasir şəraitdə daxili qiymətlərin səviyyəsi və strukturu orta dünya qiymətlərindən kəskin surətdə fərqlənir. Eyni zamanda manatın valyuta kursu onlar arasındakı orta nisbəti bəzi hallarda real və obyektiv əks etdirmir. Ona görə də valyuta vəsaitlərindən istifadə istiqamətlərinin təhlili prosesində hesablamaları bir neçə istiqamətdə aparmaq zəruridir: 1) Valyuta krediti hesabına daha məhsuldar avadanlıqların alınması; 2) Birjada və yaxud auksionda əlavə valyuta məbləğinin əldə edilməsi; 3) Müəssisənin malik olduğu valyuta məbləği hesabına xaricdən avadanlıqların və yeni texnologiyaların alınması; Belə hesablamaları apararkən təhlil edilən əmtəələrin hər bir nomneklatura nömrəsi üzrə daxili və dünya qiymətlərinin nisbəti əmsalına, başqa sözlə, «əmtəə» valyuta kersuna xüsusi fikir vermək lazımdır. Əgər göstərilən hər hansı bir əmtəə üzrə valyuta kursu valyutanın auksion (birja) satış kursundan yüksək olarsa, onda belə müəssisələr üçün həmin əmtəənin xarici bazardan alınması daha sərfəlidir. Bundan sonra həmin avadanlığın manatla daxili bazarda satılması və əldə edilmiş məbləğə birjadan valyuta alınması müəssisə üçün yüksək effektivdir. Müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin operativ təhlili zamanı kontraktların və müqavilələrin şərtlərinin gözlənilməsinə, valyuta hesabının vəziyyətinə, məsrəflərin səviyyəsinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Göründüyü kimi, müəssisələr (firmalar) xarici bazara sərbəst surətdə çıxmaq hüququ əldə etdikdən sonra valyuta ilə bağlı məsələlər aktual xarakter daşımağa başlayır. Xarici valyuta ilə əməliyyatları xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan istənilən müəssisə və firma apara bilər. Bu məqsədlə bankda cari valyuta hesabını açmaq məqsədəuyğundur. Xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları respublika müəssisələri ilə bağlanmış müqavilə-kontrakt əsasında fəaliyyət göstərir. Həmin fəaliyyətin nəticəsi xarici valyuta ilə ölçülür.

Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud qanunvericiliyə görə müəssisə (firma və s.) valyuta gəlirlərinin 50%-ni vəkil edilmiş banklar vasitəsilə 14 gün müddətinə (valyutanın köçürüldüyü gündən etibarən) birjada və yaxud digər valyuta bazarında satmalıdır. İlk növbədə xarici valyuta gəlirlərinin bütün məbləği 52/1№-li «Tranzit valyuta hesabı»nda əks etdirilir. Göründüyü kimi tranzit valyuta hesabında əks etdirilən xarici valyuta gəlirləri iki hissəyə bölünür: 1) Vəsaitin 50%-i xarici valyuta şəklində cari valyuta hesabında əks etdirilir; 2) Digər 50%-i isə manat ekvivalentində hesablaşma hesabına köçürülür. Xarici valyuta manata Milli bankın müəyyən etdiyi kurs üzrə (həftədə iki dəfə) çevrilir. İxracdan yaranan valyuta gəlirlərinin (məbləğinin) daxili valyuta bazarında (birja, auksiona və s.) satışı ilə əlaqədar bankın göstərdiyi xidmətlərə görə verilən komissiyon haqqı satılan valyutanın ümumi məbləğinin 1,3%-dən yüksək olmamalıdır. Valyutanın alqı-satqı əməliyyatları üzrə birja komissiyon haqqının məbləği valyuta satışının xalis məbləğinin 0,3%-dən çox olmamalıdır. Əgər satış üçün nəzərdə tutulan valyutanın məbləği valyuta birjası tərəfindən müəyyən edilmiş minimum həcmdən az olarsa, onda firmanın vəkil etdiyi bank həmin məbləği limitdaxilində öz adına və öz hesabına alır. Bu zaman valyutanın alış kursu və göstərilən xidmətə görə komissiyon haqqının məbləği (1,3%-dən çox olmayaraq) bankın təsərrüfat subyektləri ilə razılaşmaları əsasında müəyyənləşdirilir. Təsərrüfat subyektləri valyuta gəlirlərinin müəyyən hissəsini birjada və yaxud auksionda reallaşdırmazdan əvvəl tranzit hesabından aşağıdakı məsfləri ödəyə bilər: 1) İxrac gömrük vergisi; 2) Şəriklərin və yaxud ortaqların komissiyon mükafatlandırılması; 3) Xarici ölkələrin ərazisində və beynəlxalq tranzit daşımalarında yüklərin yola salınması və onların sığortası ilə əlaqədar müəssisə-rezidentlərin göstərdikləri xidmətin dəyərinin ödənilməsi. Həmin valyuta vəsaiti müəssisə-rezidentlərin tranzit hesabına köçürülür. Qeyd etmək ki, ixracdan yaranan valyuta gəlirlərinin müəyyən hissəsi satıldıqdan sonra qalan məbləğ təsərrüfat subyektlərinin tranzit valyuta hesabından cari valyuta hesabına keçirilir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmtəələrin ixracından əldə

edilən valyuta gəlirlərinin hərəkətini təhlil etmək üçün aşağıdakı analitik cədvəl tərtib etmək məqsədə uyğundur:

Cədvəl 3.11

<i>Göstəricilər</i>	<i>Ölçü vahidi</i>	<i>Məbləğ</i>
1.Ömtələrin (iş və xidmətlərin) ixracından yaranan və təsərrüfat subyektlərinin tranzit hesabına daxil olan valyuta gəlirləri	min manatla	110
2.Yüklərin göndərilməsi, yüklənməsi və sığortası xərcləri	-	15
3.İxrac gömrük proseduralarının və vergilərinin ödənilməsi	-	2
4.Şərik (ortaq) təşkilatların komissiyon mükafatlandırılması	-	3
5.Birjada və yaxud auksionda satılmaq üçün nəzərdə tutulan valyuta məbləğinin hesablanması üçün bazis göstəricisi (str1-str2-str3-str4)-	-	90
6.Satış üçün nəzərdə tutulan valyuta məbləğinin cəmi (50×sətir5):100	-	45
7.Birjada satılan valyutanın məbləği (satışın minimum məbləği 10 min manat olmalıdır)	-	40
8.Banka və birjaya verilən komissiyon haqqlarının ölçüsü	%	1,3
9.Komissiyon haqqlarının məbləği (sətir 7×sətir8):100	min man.	0,52
10.Birjada dolların manata nisbətən kursu	manatla	0,850
11.Birjada valyuta satışından əldə edilən pulun məbləği (sətir7-sətir9)×sətir10	min.man.	162658
12.Satış üçün nəzərdə tutulan valyutanın qalığı (sətir6-sətir7)	min man.	5
13.Bankın komissiyon haqqının dərəcəsi	%	1,0
14.Banka verilən komissiyon haqqının məbləği (sətir12×sətir13):100	min man.	0,5
15.Bankla razılaşdırılmış manatın kursu	manatla	0,850
16.Banka valyuta satışından əldə edilən pulun məbləği (sətir 12-sətir14) ×sətir15	manatla	20295
17.Təsərrüfat subyektinin valyuta satışından əldə edilən və onun hesablaşma hesabına köçürülən pulun ümumi məbləği (sətir11+sətir16)	min manatla	182953
18.Təsərrüfat subyektinin cari valyuta hesabına köçürülən valyutanın məbləği (sətir5-sətir6-sətir12)	min manatla	45

Qeyd etmək lazımdır ki, birjada və yaxud auksionda satılmaq üçün nəzərdə tutulan valyuta məbləğinin hesablanması üçün bazis göstəricisini müəyyən edərkən aşağıdakı fəaliyyət növlərindən yaranan valyuta daxil olmaları hesablamağa daxil edilmir: 1) Qiymətli kağızların satışından yaranan valyuta məbləği; 2) Kapitalda iştiraka görə əldə edilmiş gəlirlər; 3) Nizamnamə kapitalına pay şəklində daxil olmalar; 4) Cəlb edilmiş kredit şəklində daxil olmalar; 5) Qiymətli kağızlar üzrə dividendlər və faizlər şəklində yaranan gəlirlər; 6) Kreditlərin ödənilməsinə görə daxil olan məbləğ (faizlər də daxil olmaqla);

Məlumdur ki, idxal və ixrac mallarının daxil olmasının əsas mənbəyi malgöndərənlərdir ki, firmalar və şirkətlər onlarla xarici iqtisadi münasibətlərini müqavilə-kontrakt əsasında həyata keçirir. Həmin müqavilələrdə əmtəələrin alqı-satqı şərtləri və bununla əlaqədar olaraq alıcıların və mal göndərənlərin hüquqları və öhdəlikləri özəksini tapır. Müəssisə və yaxud firma əmtəələri (idxal və ixrac üzrə) ölkə daxilində malgöndərənlərdən alırsa onda onlarla aparılan hesablaşmaların forması adi qaydadan fərqlənir. Məhz bu zaman hesablaşmaların təhlili metodikası ümumi qaydada olmaqla dövlət və digər mülkiyyət münasibətlərinə mənsub olan müəssisələr arasında aparılan hesablaşmaların təhlili ilə üst-üstə düşür. Qeyd edək ki, xarici malgöndərənlərlə aparılan təhlilin təşkilinə aşağıdakı amillər birbaşa təsir göstərir: 1) Tətbiq olunan hesablaşmaların formaları; 2) Malgöndərmələrin bazis şərtləri; Bir qayda olaraq xarici ölkələrdə hesablaşmaların aşağıdakı formaları tətbiq olunur: 1) Akkreditivlərlə hesablaşmalar; 2) Kommersiya krediti üzrə hesablaşmalar; 3) Köçürmə veksellərinin köməyi ilə aparılan hesablaşmalar; 4) Açıq hesablar və inkassa forması ilə aparılan hesablaşmalar; Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq praktikada hesablaşmaların akkreditiv forması geniş yayılmışdır. Hesablaşmaların akkreditiv forması əmtəələrin yüklənmə anını satış momenti hesab etməyi nəzərdə tutur. Bu formanı tətbiq etdikdə əmtəələrin (iş və xidmətlərin) ixracından yaranan valyuta gəlirləri firmanın tranzit valyuta hesabına tez bir zamanda daxil olur. Bütün bunlarla yanaşı iqtisadi təhlil prosesində valyuta öz xərcini ödəməsinin səmərəliliyinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Valyuta öz xərcini ödəmə prinsipi o deməkdir ki, müəssisənin valyuta gəlirləri onun xərclərini ödəyir. Bu prinsipin gözlənilməsi o deməkdir ki, təsərrüfat subyekti valyuta fondunun məbləğini daim artırır. Təsərrüfat subyektinin il ərzində valyuta öz xərcini ödəməsini təhlil etmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib etmək lazımdır.

Cədvəl 3.12

<i>Nö</i>	<i>Göstəricilər</i>	<i>Məbləğ, min</i>
-----------	---------------------	--------------------

		<i>manat</i>
1.	Valyuta gəlirləri:	
1.1.	Cari hesabda ilin əvvəlinə olan valyutanın qalığı	30
1.2	Depozitə qoyulmuş vəsaitlər	80
1.3	Məhsul (iş və xidmət) satışından əldə olunan gəlir	180,3
1.4	Cari və depozit hesablarda saxlanılan valyuta vəsaitləri üzrə faizlərin ödənilməsindən yaranan gəlirlər	2,7
1.5	Valyuta ilə alınan kredit	-
1.6	Qiymətli kağızlar üzrə valyuta ifadəsində gəlirlər	-
1.7	Birjadan, auksionda və bankdan valyuta alınması	-
	YEKUNU:	293
2.	Valyuta məsrəfləri:	
2.1	Cari məsrəflərin ödənilməsinə və material qiymətlərinin alınmasına sərf edilən xərclər	25
2.2	Modernləşdirməyə məsrəflər	84
2.3	Əvvəllər alınmış kreditlərin və onlara görə verilən faizlərin qaytarılması	-
2.4	Birgə fəaliyyətə görə xarici iştirakçının (tərəfdaşın) əldə etdiyi mənfəət	-
2.5	Xarici işçilərə verilən əmək haqqı	-
2.6	Xarici işçilərin pensiya təminatı üçün sərhəddən keçirilən valyutanın məbləği	-
2.7	Valyutanın alışı üçün komissiyon haqqı	-
2.8	Birjada, auksionda və bankda valyuta satışı	-
2.9	Valyuta ilə qiymətli kağızların alınması	-
2.10	Xeyriyyə tədbirləri və sponsorluq üçün ayırmalar	-
	YEKUNU:	293
3.	Valyuta gəlirləri və məsrəfləri arasındakı fərq (ilin sonuna valyuta qalığı)184	

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, təsərrüfat subyektinin valyuta gəlirləri 293 min manat, valyuta məsrəfləri 109 min manat, ilin sonuna valyuta qalığı 184 min manat (293-109) təşkil etmişdir. Təsərrüfat subyektinin müsbət valyuta qalığı öz xərcini ödəmənin şərtlərinin gözlənildiyini göstərir. Valyuta öz xərcini ödəmə əmsalı $2,69(293:109)$ olmuşdur ki, bu da öz növbəsində təsərrüfat subyektinin yüksək valyuta sabitliyini (tarazlığını) sübut edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Vahid ümumdünya təsərrüfatı sisteminin yaranması və iqtisadiyyatda qloballaşma meylinin sürətlə güclənməsi valyuta mexanizminin və onun beynəlmilləşməsinin obyektiv əsasını təşkil edir.

Valyuta mexanizminin beynəlmilləşməsi valyuta münasibətlərimin tənzimlənməsində, dünya iqtisadiyyatı və ticarətinin inkişafına əlverişli şərait yaradılması və beynəlxalq hesablaşma mexanizminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi məqsədilə dövlətlərarası əməkdaşlığının genişləndirilməsində və səmərəliliyinin artırılmasında özünü göstərir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının hökmran olduğu bir şəraitdə beynəlxalq valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi bazar mexanizmi və dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Valyuta bazarlarında valyutalara tələb, təklif və müvafiq olaraq onların məzənnə nisbəti formalaşır. Bazar tənzimlənməsi öz növbəsində dəyər qanununun, tələb və təklif qanunun tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Bu qanunların işləkliyi valyuta mübadiləsində onların (valyutaların) nisbi ekvivalentliyini, mal, kapital, xidmət, kredit hərəkəti vasitəsilə beynəlxalq valyuta axınları ilə dünya valyuta sistemində valyutaya olan ehtiyac arasındakı uyğunluğu təmin edir. Valyuta bazarlarında iqtisadi agentlər qiymət mexanizmi və valyuta məzənnəsinin dinamikası haqqında siqnallar vasitəsilə valyuta alıcılarının ehtiyaclarını və onların təklif imkanlarını öyrənirlər. Bununla da bazar valyuta əməliyyatlarının vəziyyəti haqqında informasiya mənbəyi kimi çıxış edir.

Onu da qeyd etmək ki, bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsi sistemində valyuta siyasəti mühüm yer tutur. Məhz valyuta siyasəti ümumdünya təsərrüfat əlaqələri sistemində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik müvazinətini təmin etmək, beynəlxalq öhdəlikləri müəyyən bir sistem daxilində yerinə yetirmək və xarici ödəniş balansını tənzimləmək məqsədilə ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusunu əks etdirir. Bu tədbirlərin çoxu dövlətlərin müstəqil olaraq qəbul etdikləri tədbirlər deyil,

beynəlxalq valyuta sisteminin istiqamətləndirilməsi ehtiyatlarından doğan tədbirlərdir.

Ölkələr xarici ödəmələrlə müvazinəti təmin etmək üçün müxtəlif tədbirlərə əl atırlar. Sərbəst dəyişən məzənnə sistemində xarici müvazinəti valyuta məzənnələrinin tələb və təklif şərtlərindən asılı olaraq sərbəst dalğalanması ilə təmin edilir. Elastikliyə malik məzənnə sistemində valyuta məzənnələri sərbəst dəyişmədiyi üçün xarici müvazinət, onun hökumət qərarı ilə dəyişdirilməsi yolu ilə təmin edilir. Elastikliyə malik olan sabit məzənnə sistemində xarici müvazinəti təmin olunmasında yuxarıda gördüyümüz kimi ən təsirli tədbir valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsidir. Bu sistemdə digər tədbirlər kompleksi ilə yanaşı dövlətlər qəbul etdiyi qərarla milli valyutanın xarici alıcılıq qabiliyyətini aşağı salır, (devalvasiya) və ya yüksəldir (revalvasiya).

Bütün dünya ölkələrində, o cümlədən də Azərbaycanda da valyuta bazarı dövlət tərəfindən nizamlayıcı təsir altında olur. Azərbaycan iqtisadiyyatında «Valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti» anlayışı valyuta sferasında dövlət idarəetməsinin bir vasitə kimi, yəni dövlət tərəfindən beynəlxalq hesablaşmaların və valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin inzibati qaydada rəqlamentləşdirilməsi kimi anlaşılr. Bu zaman dövlət aşağıdakı perspektivləri rəhbər tutmalıdır:

- Ölkənin iqtisadi effektivliyinin yüksəldilməsi;
- Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması.
- Məlum olduğu kimi valyuta nəzarəti və tənzimlənməsinin həyata keçirilməsini dövlət müəyyən edir ki, burada aşağıdakılar daxildir:

- Valyuta əməliyyatlarının aparılması sferası və qaydası;
- Ölkənin valyuta ehtiyatlarının formalaşdırılması və istifadəsi qaydaları;
- Təsərrüfat subyektlərinin valyuta fondlarının yaradılması qaydaları;
- Valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi mühiti və qaydaları.

Azərbaycan Respublikasının gömrük orqanları valyuta nəzarətini milli valyuta qanunvericiliyinə və Gömrük məəcəlləsi ilə müəyyənləşmiş normalara

uyğun olaraq həyata keçirirlər. AR-da gömrük orqanları sisteminə daxil olan hər bir orqan valyuta nəzarəti funksiyasını öz səlahiyyəti daxilində həyata keçirir.

Müasir dünya praktikasısı xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlar sferasında gömrük orqanlarının aktiv iştirakı olmadan effektiv valyuta nəzarətinin təşkilinin mümkünsüzlüyünü birdaha təsdiq edir. Məhz gömrük əməkdaşı xarici ticarət müqavilələrində müəyyən olunmuş şərtlər arasında malların gömrük sərhədindən keçirilməsinin mövcudluğu faktı barədə ilk olaraq informasiya alır və məhz gömrük rəsmiləşdirilməsi anında valyuta nəzarətinin ayrı-ayrı proseduralarını daha məqsədəuyğun yerinə yetirir. Bu cür şəraitin ədalətliliyini həm də o fakt sübut edir ki, valyuta nəzarətinin reallaşdırılması dövrü, mümkün olan qanunvericilik pozuntularının, o cümlədən də valyuta qanunvericiliyi pozuntularının qarşısının alınması üçün sonuncu şans kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası gömrük orqanları tərəfindən valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi gedişində Azərbaycan Respublikası valyuta qanunvericiliyinin pozulması (eyni zamanda gömrük qaydalarının pozulması və ya gömrük orqanlarının normal fəaliyyət göstərməsinə mane olan hüquq pozuntusu hesab edilən pozuntu) aşkar olunarsa şəxslər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları ilə məsuliyyət daşıyırlar. Digər hallarda isə Azərbaycan Respublikasıvalyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə müəyyən edilmiş məsuliyyət Azərbaycan Respublikasının valyuta və ya digər qanunvericilik aktları ilə baxılır.

Sonda onu deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məcəlləsinin fəaliyyətə başladığı andan gömrük orqanlarının üzərinə valyuta nəzarətini həyata keçirmək vəzifəsi qoyulub ki, bu da, hətta kifayət qədər işlənmiş nəzarət mexanizmi olmadan da valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sahəsində mövcud normativ - hüquqi bazanın ümumi tələblərinə uyğun olaraq gömrük orqanlarının öz funksiyalarını yerinə yetirmələrini təmin etmək üçün əsas kimi çıxış edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR

1. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2004
2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin 18 iyun 2005-ci ildə təsdiq olunmuş 2005-2008-ci illərdə Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə proqramı
3. Kommersiya təşkilatlarında Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üzrə Şərhlər Təvsiyyələr. (13.01.2009 №1-08).
4. «Gömrük tarifi haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı-1995
5. Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı-1994
6. Abbasbəyli A.N. Beynəlxalq münasibətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri problemləri. Bakı-2006
7. «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə gömrük rüsumlarının dəyərləri, gömrük rəsmləşdirilməsinə görə alınan gömrük yığımlarının miqdarı haqqında» AR Nazirlər Kabinetinin 22 dekabr 2003-cü il tarixli 161 sayılı qərarı
8. Azərbaycan Respublikasının Gömrük məəcəlləsi. Bakı-2005
9. Azərbaycan Respublikasının vergi məəcəlləsi Bakı, 2008
10. Azərbaycan Respublikasının sərhədlərindən kənara valyuta çıxarılmasının tənzimlənməsi haqqında AR Nazirlər Kabinetinin 359 sayılı 12 oktyabr 1994-cü il
11. İ.M. Abbasov. Xarici ölkələrdə iqtisadi təhlilin xüsusiyyətləri. Bakı-1996 il
12. Əliyev A.Ə. Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələri. Bakı 2001
13. Heydərov K.F. Gömrük işinin əsasları. Dərslük. Bakı-2004-cü il
14. Heydərov K.F. Gömrük işinin təşkili və idarəedilməsi. Bakı 2006

- 15.Şəkərəliyev A.S. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və beynəlxalq bazarın təşəkkülü. Bakı 1996
- 16.Şəkərəliyev A.S. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı 1999
- 17.SəMəSəbzəliyev, Abbasov Q.Ə., Əlləzov Ə.İ., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. Mühasibat (maliyyə) uçotu. Bakı, AzDİU-n nəşriyyatı. 2003
- 18.Cəfərli H.A. İqtisadi təhlil. Bakı. 2009. Dərslik
- 19.Mahmudov İ.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M., “İqtisadi təhlil”. Dərslik. Bakı.2010
- 20.Müslümov S.Y. Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. 2012. Dərslik.
- 21.C.B.Namazova, R.N.Kazımov “Praktiki audit”. Dərslik. 2012. Bakı.
- 22.C.B.Namazova “Audit” Dərslik. Bakı. 2012
- 23.C.B.Namazova “İnvestisiyalar” dərslik. Bakı, 2014
- 24.M.Səbzəliyev, V.M.Quliyev “İdarəetmə uçotu”. Bakı, 2014
- 25.Синецкий О.И. Основы коммерческой деятельности. М.Юрист. 2000
- 26.Ростовский Ю.М. Внешнеэкономическая деятельность. М.Юрист 2003. Учебник
- 27.Веренкова О.Н. Внешнеэкономическая деятельность: учебное пособие. М.Экономист. 2005
- 28.Батизи Э.Э. Управление ВЭД. Хозяйствующих субъектов в России. М. Инфра-М.2001
- 29.Покровская В.В. Внешнеэкономическая деятельность. Учебник. М.Экономист. 2006
- 30.Шалашова Н.П. – Валютные расчеты и бухгалтерский учет валютных операций. Москва, 2005